

Ыбырай (Ибраһим) Алтынсарин

ҚАЗАҚ ХРЕСТОМАТИЯСЫ

84523.
А46

Ыбырай (Ибраһим) Алтынсарин

ҚАЗАҚ ХРЕСТОМАТИЯСЫ

286156

АБОНЕМЕНТ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ АЛМАНДАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ АЛМАНДАРЫ

Алматы, "Білім" баспасы
2003 жыл

Алтынсарин Ы.

А 46 Қазақ хрестоматиясы. (Киргизская хрестоматия). Алматы; "Білім", 2003. -112 бет.

Жалпы редакциясын басқарған
профессор Сұлтанғали Садырбаев

ISBN 9965-09-094-7

Ы.Алтынсариннің "Қазақ хрестоматиясы" ("Киргизская хрестоматия") 1879 жылы, бұдан 124 жыл бұрын Орынбор қаласында жарияланған. Осы кітапта Ыбырай Алтынсариннің төл шығармалары мен қазақ халық әдебиетінің озық үлгілері және Европа классикасы көркем әдебиетінің аудармалары өлең сөз және қара сөз түрінде берілген.

Кітапқа енгізілген көркем шығармалардың басты идеялары: адамгершілік пен еңбексүйгіштік, әдептілік пен инабаттылық, зейінділік пен зеректілік және ата-ана, ел мен жерге деген сүйіспеншілік. Әсіресе, автор кітаптың тәрбиелік сипатына айрықша назар аударған.

Қазақ халқының ұлы ағартушысы Ы.Алтынсариннің бұл оқу құралы орта мектептің оқушылары мен мұғалімдеріне және жоғары оқу орындарының студенттері мен аспиранттарына, оқытушыларына арналған. Сондай-ақ, қалың оқушыларға да өте пайдалы кітап екендігі сөзсіз.

4603020102-014

А ————— 2003
412(05)-03

ББК 83.3 Каз я 72

ISBN 9965-09-094-7

© "Білім", 2003

Құрастырушыдан

Ыбырай Алтынсариннің "Қазақ хрестоматиясы" ("Киргизская хрестоматия") 1879 жылы Орынбор қаласында жарыққа шықты. Совет дәуірінде орта мектептің әдебиеттік оқу құралдарында және жеке жинақтарда бірнеше рет басылды. Алайда, социализм кезіндегі идеологиялық саясатқа байланысты, автордың кейбір сөздері (Құдай, пайғамбар, т.б.) алынып тасталды немесе қысқартылды.

Мысалы, ↓

Бір Құдайға сиынып,
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық! –

деген төрт тармақтан тұратын бір шумақ өлеңнің бірінші жолы ("Бір Құдайға сиынып") баспаға жіберілмеді. Себебі, бұл сөз Ы.Алтынсариннің тарихи беделіне нұқсан келтіреді-міс. Бұл бір.

Екінші, аталған кітап орыс транскрипциясымен (әрпімен) басылғандықтан, бүгінгі алфавитке көшіру кезінде, құрастырушыларға көптеген қиындықтар кездескен. Мәтінді әркім әр түрлі оқыды.

Мәселен,

Сиса көйлек үстінде,
Тоқуменен табылған.
Сауысқанның тамағы,
Шоқуменен табылған.
Өнер-білім бәрі де –
Оқуменен табылған. ↓

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық! –

деген өлең 1879 жылғы нұсқада былай жазылған:

Сыса куйлек устинге,
Току менен табылган.
Сауысканның тамагы,
Шоку менен табылган.
Онер-блим бари де,
Оку менен табылган.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды кунгульге,
Иклас пен тоқылық! –

деп жазылған.

Бұған қарағанда, Ы.Алтынсариннің "Киргизская хрестоматия" кітабының редакторы және корректорлары орыс азаматтары болғандығы байқалады. Өздері қазақ сөздерін қалай естісе, солай жазған. Бірақ, қазақ сөзінің бұрмалануына жол бермеген. Қалай болғанда да, бұл кітап қазақ кітап бастыру тарихында таза қазақ тілінде алғаш рет жарияланған еліміздің рухани алтын қорындағы әдеби мұра болып саналады. Сондықтан, аталған әдеби кітап қанша рет басылса да, мектептің негізгі оқу құралының бірі болып саналатыны сөзсіз.

Оқушыларға бір ескертетін нәрсе: XIX ғасырда Ы.Алтынсаринге байланысты толтырылған төлқұжаттардың барлығында және өз қолымен жазған өмірбаянында Ыбырайдың шын аты Ибраһим болып көрсетіледі. Дұрысы, солай екені солай. Оны Ыбырай деп кімдер өзгерткен? Әлбетте, советтік идеологияның басшылары өзгерткен. Себебі, олардың айтуынша, Ибраһим деп жазсақ, онда ислам дінінің ірі қайраткері әрі пайғамбары Ибраһимді еске түсіреді-мыс. Сондықтан, қарапайым ғана Ыбырай деп атаған жөн болар деп

ойлаған. Біз бұл жолы бұрынғы дәстүрді бұзбалық деп Ибраһимді Ыбырай деп атаумен шектелдік.

Келешекте Ыбырай Алтынсариннің аты-жөнін өзінің төлқуәлігіне сәйкес **ИБРАҺИМ АЛТЫНСАРИН** деп атауды мақұлдаймыз.

Бұл жинақты баспаға дайындаған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің "Қазақ фольклористикасы" оқу-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкерлері.

Алматы, 2003 жыл.

СӨЗ БАСЫ

Осы уақытқа дейін қазақ халқының таза қазақ тілінде басылған бірде-бір кітабы болған жоқ. Сондықтан, оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда, амалсыздан, қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр; сол себепті шәкірттерге ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келеді.

Екінші жағынан, татардың кітаби тілі, бұл тілді татарлардан шыққан оқымыстылардың өздері де менсінбегендіктен, араб, парсы сөздеріне лық толған; қазақтарға түсініксіз.

Осылармен қабат, бір ескертетін нәрсе – қазақ халқы **азбаған, табиғаты таза халық**. Оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сыя алмайды: ой-пікірі еркін; оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр. Ал, осы айтылған мақсаттарға жету жолында, мен білсем, осы күнге дейін ешқандай жетекші құрал болған жоқ.

Жалпы бастауыш оқу құралдары, хрестоматиялар сияқты кітаптар шын білім беретін, пайдалы мәліметтер беретін ғылыми, күрделі оқу құралдарына жол салып беретіндігін, ал мұндай, жалпы білім беретін кітаптардың Азия халықтарының ешбірінде жоқ екенін еске алып, біз мұндай жетекші оқу құралдарын жақын жердегі орыс тілінен іздеуге мәжбүр болдық. Сондықтан, бұл шығарғалы отырған кітабымыз көздеген мақсатына сәйкес болып, орыстың ғылыми және жалпы пайдалы кітаптарына тікелей жол салып беру үшін және сол орыс кітаптарына мағынасы жағынан да, әрпі жағынан да қайшы келмеуін көздеп, біз осы кітабымызды орыс әрпімен бастырғанды қолайлы деп таптық.

Жоғарыда айтылған қолайсыздықтарды оқу ведомствосының көптеген білімді қайраткерлері бұрын да көрсетіп келген болатын; сондықтан мен сол білімді адамдардың ақылын алып, екінші жағынан, өзім де осылай егуді қажет деп тауып, осы хрестоматияны құрастыруға кірістім. Бұл кітапты

құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс-қазақ және қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын, сонымен қабат, жалпы халықтың оқуына жарайтын кітап бола алу жағын көздедім; екіншіден, бұл кітапта келтірілген әңгімелердің қазақтар үшін ұнамды болуы жағын көздедім; сондықтан, бұл кітапқа енгізілетін әңгімелерді тергенде көп қиыншылықтарға кездестім, әрбір мақаланы әр жағынан ойлап барып қосу керек болды.

Бұл хрестоматияны мен екі кітап етіп шығаруға ойладым. Басылып отырған бірінші кітаптағы мақалалар мынадай төрт тарауға бөлінді:

1) балалар өмірінен алынған әңгімелер, бұлар түрлі орыс хрестоматияларынан, көбінесе Паульсонның хрестоматиясынан алынды; мысалдар мен халық әдебиеті; балалардың туғандарына жазған хаттары;

2) әр түрлі жастардағы адамдардың өмірінен алынған әңгімелер;

3) ең жақсы қазақ ақындарының өлең-жырларынан үзінді;

4) қазақтың мақал-мәтелдері.

Екінші кітапта, қазақтың төл әңгіме, аңыздарынан басқа, табиғат тарихы мен жалпы тарих жөнінен, география, өндіріс техникасы жөнінен және кеңсе ісін жүргізу үлгілері жөнінен мақалалар қоспақшымыз.

Тұңғыш рет шыққалы отырған еңбек болғандықтан, бұл хрестоматияның кейбір кемшіліктері де болуы мүмкін; бірақ сонда да болса, бұл кітап ізсіз қалмас, тұңғыш оқу кітабы ретінде көздеген мақсатына жетер деген үмітпен, өзімді жұбатып отырмын. Оның бер жағында, осы күні халқымыз өз тіліндегі ғылыми оқу құралдарына аса сусап отыр. **Пайдалы нәрсенің бәріне жаны құмар халқымызға** шамамыз келгенінше қызмет ету – біздің әрқайсымыздың азаматтық борышымыз.

Ибраһим АЛТЫНСАРИН.
Торғай қаласы, 1879 жыл.

СӨЗ БАСЫ

Бір Құдайға сиынып,
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге,
Ықыласпен тоқылық!

Істің болар қайыры,
Бастасаңыз Аллалап.
Оқымаған жүреді –
Қараңғыны қармалап.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық!

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан,
Іздемей-ақ табылар.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық!

Мал-дәулеттің байлығы,
Бір жұтасаң жоқ болар.
Оқымыстының байлығы,
Күннен күнге көп болар,
Еш жұтамақ жоқ болар.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық!
Сиса көйлек үстіңде,

Тоқуменен табылған.
Сауысқанның тамағы,
Шоқуменен табылған.
Өнер-білім – бәрі де,
Оқуменен табылған.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық!

Надандықтың белгісі,
Еш ақылға жарымас.
Жайылып жүрген айуандай,
Ақ-қараны танымас.

Аяңшыл ат арымас,
Білім деген қарымас.
Жөн білмеген наданға,
Қыдыр-ата дарымас.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық!

Оқу деген шыны-ды,
Тұрған сайын шыныққан.
Оқу білген адамдар –
Май тамызған қылыштан.
Білмегенді білуге,
Есті бала тырысқан,
Есер бала ұрысқан.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық!

Әлпештеген ата-ана,
Қартаятын күн болар;
Қартайғанда жабығып,
Мал таятын күн болар:

Ата-анаң қартайса,
Тіреу болар бұл оқу.
Қартайғанда мал тайса,
Сүйеу болар бұл оқу!

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық!

Оқу білген таниды,
Бір жаратқан Құдайды:
Танымаған Құдайды,
Неғылғанда ұнайды.
Шырағым, адам болғай деп,
Ата-анаң жылайды.
Баладан қайыр болмаса,
Баланы неге сұрайды?!

Қой, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге –
Ықыласпен тоқылық!

...

Өнер-білім бар жұрттар,
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден,
Көзіңді ашып-жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды.
Мың шақырым жерлерге,
Аты жоқ құр арбаны –
Күн жарымда барғызды.
Адамды құстай ұшырды,
Мал істейтін жұмысты,
От пен суға түсірді.
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішірді.
Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай.
Білгендерге осылар,
Бәрі-дағы анықтай,

Білмегенге танықтай.
Біз де бекер жатпалық,
Осыларға таныспай.
Ат өнері білінбес,
Бәйгеге түсіп жарыспай.
Желкілдеп шыққан көк шөптей,
Жана өспірім достарым –
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Ұмтылыңыз қалыспай!

Біз надан боп өсірдік,
Иектегі сақалды.
"Өнер – жігіт көркі" деп,
Ескермедік мақалды.
Біз болмасақ, Сіз барсыз,
Үміт еткен, достарым,
Сіздерге бердім батамды...

І. ҰСАҚ ӘНГІМЕ-ЕРТЕГІЛЕР

(Балалар турасында)

1. Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш

Атасы он жасар ұл баласымен далада келе жатып, баласынан сұрады:

- Анау өрмекшіні көремісің, не істеп жүр?
- Көремін, өрмек тоқып жүр.
- Анау құмырсқаны көремісің?
- Көремін, аузында бір нанның талшығы бар, жүгіріп кетіп барады.
- Жоғары қара, көкте не көрінеді?
- Жоғарыда қарлығаш ұшып жүр, аузында кесе тістеген шөбі бар.

Сонда атасы айтты: олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған ғибрат: өрмекші, маса, шыбынға тұзақ құрып жүр, ұстап алған соң өзіне азық етерге. Құмырсқа бала-шағаларына тамақ аулап, бір нанның талшығын тапқан соң өзі жемей, аузына тістеп, қуанғаннан үйіне жүгіріп қайтып барады; қарлығаш балаларына ұя істеуге шөп жиып жүр. Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ. Сені де Құдай-тағала босқа жүруге жаратпаған, жұмыс жасауға әдеттенуге керек деді.

2. Сатемір хан

Сатемір жеті жасар күнінде атасынан жетім қалыпты. Күндерде бір күн Сатемір далада ойнап жүріп, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніп, жан-жағына қарап жатса, бір аяғы ақсақ құмырсқа тамның төбесіне қарай өрмелеп барады да, орта шеніне барғанда құлап түседі; тұра салып

тағы да өрмелейді, манағыдан гөрі жоғарырақ барғанда тағы құлап түседі. Үшінші рет құмырсқа және тырмысады; ақыр, бар күшін салып, қисая-мисая барып, тамның төбесіне шығып кетті.

Мұны көріп Сатемір ойға қалды: "Құдай-тағаланың жаратқан жан-жануарының ең кішкентайы осы құмырсқа екең құмырсқа да тынбай жұмыс жұмыстап жүр; өзі ақсақ, бір тырмысып, екі тырмысып, жығылып, сонда да қоймай, ақырында мұратына жетті – тамның басына шықты.

Мұны көріп отырып менің де талап іздемей, жұмыссыз ойнап жүргенім ақылсыздық екен" деп, ойынын тастап, қалаға барды. Қалада бір зор білімді, оқымысты молда бар екен, соған үй сыпыруға жалданып, ақысына оқу оқыпты-мыс.

Ақырында сол Сатемір асқан данышпан, айдай әлемге патша болған.

3. Абылай хан

Керей Қожаберген жырауға Абылай: "Мені мақтап жыр айтшы", – деді. Қожаберген айтты:

– Абылай, сен, мен көргенде, тұрымтайдай ұл едің, Түркістанда жүр едің; Әбілмәмбет ағана қызметкер болған ұл едің; Үйсін Төле билердің түйесін баққан құл едің. Сен жиырмаға келгенде, ақ сұңқардай түледің. Алыстан тоят тіледің: ақтан болды күніңіз, арсы менен күрсіге дау таласты үніңіз, енді сіздің бұл күнде, бір көшеге сыймайды азаткерде құлыңыз.

4. Талаптың пайдасы

Петр Великий деген осы күнгі ақ патшамыздың бабасы бір күні намаз оқып тұрғанда, көп адамның арт жағында үніліп патшаға қарап, бөркімен қалқалап қана бір нәрсені сызып тұрған балаға көзі түседі. Мұнымен бөтен кісінің ісі жоқ, жалғыз-ақ

ақылы кемел патша сол бала-екеш балаға да көзін салып тұрған екен. Намаз оқып болған соң, жұрт екі жарылып патшаға жол беріпті; сонда патша түп-тура манағы балаға барды. Бала қолындағы сызуымен болып тұрып, тіпті, патшаның қасына келгенін де байқамай қалыпты. Сонда жұмсақ шыраймен патша сұрады:

– Не қылып тұрсың?

– Сенің жүзіңді жазып алайын деп едім.

– Оны не қыласың?

– Даңқың, дабылын жер жүзіне жайылған, патшам! Сенің суретіңді сызып алып, өміріме шейін бойымда сақтайын деп едім.

– Кәні, көрсетші сызғаныңды.

Сол уақытқа шейін қорықпай жауап беріп тұрған бала "сызғаныңды көрсет" дегенде, қысылайын депті: сөйтсе де сызған қағазын әдеппен патшаның қолына берді. Қараса, сурет реуішті де емес, әйтеуір өз білімінше сызған сызық, бала ол күнде сурет салуды қайдан білсін. Солай да болса, әлемге ақылы жеткен патша баланың талапты, зерек екенін аңғарып, оқуға бергізіп, ақырында сол бала бүтін орыс жұртына даңқы шыққан Матвеев деген суретші болған.

5. Әке мен бала

Бір адам он жасар баласын ертіп, егіннен жаяу келе жатса, жолда қалған аттың бір ескі тағасын көріп баласына айтты:

– Анау тағаны, балам, ала жүр, – деп.

Бала әкесіне:

– Сынып қалған ескі тағаны алып неғылайын, – деді.

Әкесі үндемеді, тағаны өзі иіліп алды да жүре берді. Қаланың шетінде темірші ұсталар бар екен, соған жеткен соң әкесі қайырылып, манағы тағаны соларға үш тиынға сатты; онан біраз жер өткен соң, шие сатып отырғандардан ол үш тиынға бірталай шие сатып алды. Сонымен шиені орамалына түйіп,

шетінен өзі бір-бірлеп алып жеп, баласына қарамай, аяндап жүре берді. Біраз жер өткен соң, әкесінің қолынан бір шие жерге түседі; артында келе жатқан бала да тым-ақ қызығып келеді екен, жерге түскен шиені жалма-жан жерден алып аузына салды; аздан соң және бір шие, онан біраз уақыт өткен соң және бір шие, сонымен әр жерде бір әкесінің қолынан түскен шиені он шақты рет иіліп, жерден алып жеді. Ең соңында әкесі тоқтап, баласына шиені орамалымен беріп тұрып айтты:

– Көрдің бе, мана тағаны жамансынып жерден бір ғана иіліп көтеріп алуға еріндің, енді сол тағаға алған шиенің жерге түскенін аламын деп, бір еңкеюдің орнына он еңкейдің. Мұнан былай есінде болсын: аз жұмысты қиынсынсаң, көп жұмысқа тап боласың; азға қанағат ете білмесең, көптен де құр қаласың, – деді.

6. Асыл шөп

Зылиха мен Бәтима деген екі қыз бала төбесіне бір-бір жәшік жеміс көтеріп, қалаға келе жатыпты. Зылиха аһілеп-уһілеп, шаршадым деп, Бәтима күліп, әзілдесіп келе жатады. Сонда Зылиха айтты:

– Сен неге мәз болып қуанып келесің, төбеңдегі жәшіктің ауырлығы да менің басымдағыдан кем емес, өзің де менен күшті емессің?

– Мен жәшігімнің ішіне ауырды жеңілдететін бір шөп салдым, – деді Бәтима.

– Әй, ондай болса шөбіңнің атын айтшы, мен де ауырлықты жеңілдетейін, – деді Зылиха.

– Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын, аты – Сабыр деген, – деді.

7. Бақша ағаштары

Жаздың бір әдемі күнінде таңертең бір төре өзінің баласымен бақшаға барып, екеуі де егілген ағаштар менен гүл жапырақтарын көріп жүрді.

– Мынау ағаш неліктен тіп-тік, анау біреуі неге қисық біткен? – деп сұрады баласы.

– Оның себебі, балам, анау ағашты бағу-қағумен өсірген, қисық бұтақтары болса кесіп. Мынау ағаш бағусыз, өзі шығу қалыбымен өскен, – деді атасы.

– Олай болса, бағу-қағуда көп мағына бар екен ғой, – деді баласы.

– Бағу-қағуда көп мағына барында шек жоқ, шырағым, мұнан сен де өзіңе ғибрат алсаң болады: сен жас ағашсың, саған да күтім керек, мен сенің қате істеріңді түзеп, пайдалы іске үйретсем, сен менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең – жақсы, түзік кісі болып өсерсің; бағусыз бетіңмен кетсең – сен де мынау қисық біткен ағаштай қисық өсерсің, – деді.

8. Бір уыс мақта

Бір кішкентай қыз әкесінің шапанын жамап отыр екен, шешесі қасына отырып ақыл айтты:

– Балам, дүниедегі жаратылған жанды-жансыздардың ешқайсысының да керексіз болып, жерде қалатыны болмайды, – деді.

Сол сөзді айтып отырғанда, қыз бала киімін жамап болып, жердегі мақтаның қиқымын терезеден лақтырып далаға тастады:

– Әже, осы қиқымның еш нәрсеге керегі бола қалмас, – деп. Шешесі:

– Балам, сол да жерде қалмайды, – деді.

Осылайша сөйлесіп терезеден қарап отырса, манағы мақтаны жел көтеріп ұшырды, мұны бір торғай көріп, қуып барып, мақтаны тұмсығына тістеп қана алып, ұшып кетті. Қыз әжесіне:

– Манағы мақтаның қиқымын бір торғай алып кетті, оны неғылады? – деп сұрады.

Әжесі айтты:

– Көрдің бе, балам, күн айналмай манағы айтқан сөздің келгенін: ол кішкентай мақтаны торғай ұясына төсеп, жас балапандарына мамық етеді, – деді.

9. Алтын шеттеуік

Бір үлкен мейрам алдында әкесі балаларын қуанту үшін үйіне әр түрлі жеміс алып келді. Леночка деген кіші қызы сол келтірген көп жемістің ішінде сыртын алтындаған шеттеуіктерге қызығып, соны маған бер деп қоймады. Шешесі айтты:

– Бұл шеттеуіктер тек әдемілікке істелген, мыналарды ал деп, бөтендерін беріп еді, Леночка жылай бастады.

– Мен қара шеттеуікті алмаймын, алтын тыстысын аламын, оның ішіндегі дәні де тәтті шығар, – деді Леночка.

286156 Шешесі тіл алмайтын қисық баланың дегенін істегеннен артығы жоқ екенін ойлап, Леночкаға алтын тыстыларын, бөтен балаларына бөтен шеттеуіктерін таратып берді. Леночка қуанып, шеттеуіктерін дереу шаға бастады: қараса бірінің де ішінде дәні жоқ, бос қабықтар екен. Мұны көріп, қасындағы балалар мазақтап күле бастады. Сонда атасы айтты:

– Бұл шеттеуіктер жеу үшін істелген емес, тек көзге әдемі көріну үшін қойылған; мен шеттеуіктердің бос қабығын алып, сыртын құмсенмен бояп қана қойып едім. Екінші рет не нәрсенің құр сыртына қарап қызықпа, асылы ішінде болар, – деді.

10. Шеше мен бала

Шешесі қыз баласынан сұрады:

– Берген ақшамды қайда қойдың?

Бала:

– Біреуге бердім.

Шешесі:

– Кімге?

Бала:

– Бір тентек балаға бердім.

Шешесі:

– Мұнан былай тентек болма деп берген шығарсың?

Бала:
– Рас, әже, екінші рет тентек болма дедім. Құс та Құдайдың жәндігі ғой, әже?

Шешесі:
– Біз де, құс та, бөтен жан-жануардың бәрі де Құдайдың жаратқаны.

Бала:
– Әлгі бала Құдай-тағаланың жаратқан кішкентай құсын ұстап алып, сатайын деп жүр екен. Құс кісі аярлық болып, шиқылдап тұрды; сонда алып жүрген бала тұмсығын қыса береді, бишара құстың даусын Құдай-тағала есітеді деп, қорыққан шығар деймін.

Шешесі:
– Онда сен неғылдың?

Бала:
– Мен балаға ақша беріп, сатып алып, құсты ұшырып қоя бердім. Менің бұл ісім сауап емес пе?

Шешесі:
– Әрине, сауап, бишараларға қайырлы болғаның.

Бала:
– Ол бала, кім біледі, кемтарлықтан құсты сатуға жүрген-ау?

Шешесі:
– Мен де солай ойлаймын.
Сонда сөйлесіп отырған бала сіңлісіне қарап:
– Мана ақшамның бәрін бергенім жақсы болған екен, – деді.

Сіңлісі шешесіне қарап:
– Апаммен екеуіміз мана бәстесіп едік, ол балаға апам құсыңның бәсі не деп те сұрамай, ақшасының бәрін берді. Мен айтамын, құстың бәсі не деп сұрау керек еді – қайсымыздікі дұрыс?

Шешесі үлкен қызына қарап айтты:
– Сенің де бұл істеген ісінді дұрыс демеймін. Егер тағы бір манағыдай бала жолықса, ақшаңның бәрін бастапқы балаға беріп қойдың, соңғыға не берер едің?

Үлкен қызы:
– Онда мен тағы да саған келер едім.

Шешесі:

– Егер менде де мал, ақша болмаса, қайтер едің?

Бала:
– Онда... – не дерін біле алмады.

Шешесі:
– Көбірек жақсылық етуге шамам келсін десең, әр нәрсеге күтімді болу керек; құстың бәсін сұрап, кемге бермеймін десе, сонда ақшаңның бәрін беру керек еді. Ол құстың өзі не құс екен?

Баласы:
– Мен сұрағаным да жоқ, әже, өзің айтушы емес пе едің, жақсылық жасаған адамның атын да сұрама деп.

Шешесі күліп:
– Солай, солай, шырағым, – деді.

Баласы:
– Әже, сен көрсең еді, құсты қоя бергенімде әуелі қуанғаннан тіпті ұша алмады. Сонан соң құсты сатқан баладан уәде алдым, екінші рет ұстама деп.

Шешесі:
– Қызым, жақсы іс етіпсің, мінеки саған тағы да теңге.

Қызы:
– Алла разы болсын, әже.

Шешесі:
– Шырағым, қозым, әрдайым осындай рахымды бол, саған мұның үшін Құдай рахым етер, – деді.

11. Аурудан аяған күштірек

Сейіт орам үстінде жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, андаусыз соғып кетіп, аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп, шошынғаннан шешесі есінен танып қалыпты. Мұны көрген соң Сейіт жыламақ түгілі, сынған аяғын орнына салып, таңып жатқанда да дыбысын шығармай, қабағын да шытпай жатты. Сонда сынықшы кісі:

– Аяғың ауырмай ма, қабағыңды шытпайсың, – деп сұрады. Сейіт шешесі шығып кеткен соң, демін алып, сынықшыға сыбырлап айтты дейді:

– Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жаным қиналғанын көрсе, әжем де қиналып жүдемесін деп, шыдап жатырмын, – деді.

12. Мейірімді бала

Қытай жұртында ескі заң бар: біреуді алдағандығы мойнына түскен кісінің қолын кесетұғын. Бір төре осындай іспен кінәлі болып, әлгі айтылған жазаны берерге тұрғанда, кінәлі төренің жас қыз баласы әкем үшін жауап беремін деп, мәлім болды. Қызды патшаға алып келісті:

– Тақсыр патшам, – деді қыз, – менің әкем жазаға лайық болғаны рас, соның үшін қолынан айрылу керек болды; мінеки, тақсыр, әкемнің қолы деп, өзінің қолын көтерді. Бұл қол да менің жазықты болған атамның қолы, бірақ, мұнымен бала-шағаларын асырауға шамасы келмейді. Бұйырыңыз, тақсыр, осы нашар қолын кесіп, жұмысқа жарап, бала-шағасын асырайтын қолын атама қалдыруға.

Патша баланың мұнша атасына мейірімділігіне рахымы келіп, төренің күнәсін кешті дейді.

13. Полкан деген ит

Біз оқып жүрген шағымызда, ұстазымыздың қорасында бір Полкан деген зор ит бар еді. Терезеден қарап тұрғанымызда, әлгі Полканға бір кішкентай кәнден ит келіп, өршеленіп үріп, аяғын тістеп, үстіне секіріп тиісе бастады. Сонда мен тұрып айттым:

– Тоқта, кәнденім, ойнақтағаныңды қоймасаң, Полкан сазайыңды берер, – деп.

Біраз қарап тұрсақ та, кішкентай кәнденнің ойнақтағанына, тістегеніне Полкан ашуланып қозғалмады. Тұра келсем, арт жағымда ұстазымыз келіп, менің әлгі сөзімді есітіп тұр екен, маған қарап айтты:

– Көрдің бе, анау Полканның сенен гөрі көңілі жұмсағырақ. Сен өзіңнен кіші балаларменен ойнасаң, ақырында біреуін жылатасың, немесе, ренжітесің: Полкан, ит те болса, өзінен кіші әлсіздерді ренжітуді ұятсынып, кәнденге тимей тұр, – деді.

14. Тышқанның өсиеті

Тышқан баласына оңашада үйретіпті, адам деген мықты жауымыз бар, ағаштан қақпан құрып, үстіне ғана май байлап қояды; соны жеймін деп барсаң, қақпан ұстап алады, балам, соған жолай көрме деп. Бір күні әлгі баласы ойнап жүріп, майдың иісі шыққан соң, неғылып қойған екен деп, қасына жоламай, алыстан сығалап қана қараса, шешесінің айтқан қалыбынша, қақпан үстінде маймен тұр екен. Ойлайды: қарашы адамның ақылсыздығын, ағаштан қақпан ғана істеп, үстіне май байлап, бізді қызықсын деп қойғанын; біз сол қулыққа бола қоямыз ба деп, олай-былай одыраңдап жүгіріп жүрді де айтты:

– Сүйтсе де, айхай, майы құрғырдың иісінің жақсысы-ай, жемесем де жақындап иіскеуге болады ғой деп, бірте-бірте жақындай-жақындай бара жатқанда, қақпан тарс етіп, тышқанды жаншып тастады.

15. Избасты

Қыпшақ Избасты би он жасар күнінде, көш үстінде көп адаммен бір түлкі қуысып, бәрінен бұрын жетіп, түлкіні соғып алды. Артынан келген жасы үлкен кісілер түлкіні бізге байла деп еді, Избасты бермеді. Қазақшылық әдетте жасы үлкенге мұндай соғып алған түлкіні байлаушы еді, мынау бала бізге байламайды деп, заманындағы ханына арызға келісіпті. Сонда Избасты ханға айтты дейді:

Ойдан қашты бір түлкі,
Тауға қарап дем алмай.
Жабыла құдық көп кісі,

Бірі де қалды ере алмай.
Сол тұлкіні кім алар,
Жалғыз жеткен мен алмай?!
Ағайыннан дұшпан жауым жоқ,
Алдына салып айдап жүр,
Алтайы тұлкі көре алмай.
Ұялып, тақсыр, жүрмеңіз,
Мұның төресін оңдап бере алмай.

16. Тұлкі мен ешкі

Бір тұлкі жүгіріп келе жатып, абайсыз бір терең апанға түсіп кетіпті. Шығайын десе шыға алмай тұрғанда, ешкі су іздеп жүріп, әлгі апанға келіп, тұлкіні көрді:

– Ей, тұлкі батыр, неғылып тұрсың? – депті.

Тұлкі айтты:

– Ой неғыласың, батыр, жаным райыс тауып тұрмын. Қырда әрі сусап, әрі ыстықтап өліп едім. Апанның іші әрі салқын, әрі түбінде түп-тұнық суы бар екен, – деді.

Мұны есітіп, ешкі мен де салқындап су ішейін деп, секіріп апанға түскенде, тұлкі-екең секіріп ешкінің үстіне мініп, онан мүйізіне шығып, мүйізінен секіріп қырға шығып жөніне кетті дейді.

17. Қарға мен тұлкі

Ашығып тұлкі жүрді жапандарда,
Тамақ іздеп, жол шекті сапарларға.
Еш нәрсені көре алмай келе жатса,
Көзіне түсті алыстан жалғыз қарға.

Жүгіріп тұлкі соған жетіп келді,
Қарға ағаштың басында мұны көрді.
Тістегені аузында тәтті ірімшік,
Оны көріп тұлкі-екең сөйлей берді:

"Қарға батыр, әр сөзің күміс-алтын,
Сырттан тілеу тілейді барша халқын.

Қарға әніндей дүниеде әуез жоқ деп,
Осылайша шығады сыртқа даңқың.

Сандуғаш, бұлбұлдарды көріп едім,
Жүзіңді бір көруге келіп едім.
Даусыңды бір шығар, шаттанайын,
Сырттан асық болғаннан өліп едім".

Басын салып, құйрығын бұлғандатып,
Екі көзін қарғаға қылмаңдатып:
"Қарға тақсыр, көз жасын көріңіз деп"
Жыламсырап сөйлейді жылмаңдатып.

Насаттанып бұл қарға сілкінеді,
Ішін тартып, миықтан бір күледі.
"Арып-ашып алыстан келген шығар,
Көңілі тынып кетсінші шіркін" деді.

Мақтау сөзге семіріп судай тасып,
Пәрменінше "қарқ" етті аузын ашып.
Қарқ еткенде, ірімшік жерге түсіп,
Оны кетті тұлкі-екең ала қашып.

18. Қарға мен құрт

Қарға ұшып жүргенде, жерде жорғалап бара
жатқан құртты көріп, тұмсығымен тістеп алып,
ұшып кетті. Құрт байғұс істің жаманға айналғанын
біліп:

– Әй, қарға батыр, әке-шешенді де көріп едім,
асқан жақсы құстар еді, – деді.

Қарға тәуір көріп, тұмсығымен "уху" деді.

– Апа-ағаларыңды да білуші едім, – деді.

Қарға тағы да "уху" деді.

– Бірақ соның бәрі де сенен жақсы емес еді, –
деді.

Сонда қарға насаттанып, "аха" дегенде, аузы
ашылып кеткен соң, құрт жерге түсіп кетіп құтылды
дейді.

19. Сауысқан мен қарға

Ала сауысқан бір бұтақтан бір бұтаққа қонып тынбай шиқылдай беріпті. Қасындағы құзғын-қарға үндемей отырыпты-мыс. Сонда сауысқан:

– Қарға-тамыр, сен неге үндемейсің, әлде менің айтқан сөздеріме нанбай отырмысың, – депті.

Оған қарға айтты дейді:

– Рас, сауысқан-мырза, еркін сөзіне наныңқырамаймын: саны, сапасы жоқ көп сөйлеген мылжың шын сөзді аз айтады деп білемін, – депті-міс.

20. Жан-жануарлардың дауласқаны

Жылқы, түйе, сиыр, қой, ит, тауық, тышқан және бөтен жан-жануарлардың бәрі де адамның жылына ағалыққа таласты дейді.

Жылқы айтты:

– Мен адамның үстіме мінсе, алысын жақын етемін, күшім болса көреді, сүтім болса ішеді, қылыма шейін арқан істейді, адамға менен пайдалы мал жоқ, жыл ағасы мен боламын, – деді.

Түйе айтты:

– Сен адамның жұмысын қылсаң арпа, сұлы, шөп асайсың, тамағың үшін құл болдың; мына мен сен көтере алмайтын ауырды көтеріп, неше айшылық алыс жерлерге барамын, аш болдым деп арпа, сұлы сұрамаймын, көде болса – көде, жусан болса – жусан, не кез келсе, соны қорек етіп, табылса су ішіп, табылмаса шөлге де шыдап жүре беремін, жыл ағасы болу маған лайық, – деді.

Сиыр айтты:

– Адам егін ексе менімен егеді, сүтімді ішеді, құрт, май істейді.

Қой айтты:

– Мен болмасам қазақ үйін немен жабар еді: жүнімді алып киіз істейді, жабағымнан күпі тігеді, арқан, жіп еседі, сүтімнен құрт, май алады, – деді.

Ит айтты:

– Мен болмасам сенің көбіңді не ұрлап, не қасқыр жеп тауысар еді, сенің бөріңнің мен бақташыңмын. Дұшпан көрінсе үріп, абалап иеме хабар беремін.

Тауық айтты:

– Мен болмасам кісі ерте тұрып жұмысына бармай, ұйықтап қалар еді, мен таңертең тұрып, шақырып хабар айтамын, таң атты деп; кәп отырса жұмысыңнан қаларсың, жатар уақыт болды деп, түн ортасында да шақырамын, кеш болса тағы шақырамын, дем алар мезгіл болды деп, – деді.

Тышқан не дерін біле алмай тұрды да, бір түрлі қулық ойлап, жиылған көпке айтты:

– Бұл таластан ештеме өнбес, жылды қарап тұралық та кім бұрын көрсе, сол жыл басы болсын, – деді.

Түйе өзінің биіктігіне сеніп, “менен бұрын кім көреді” деп, тышқанның сөзін қостап, бәрі де жылды қарап тұрды. Біраздан соң тышқан жорғалап түйенің үстіне шығып, өркешінің басына мінді де отырды. Сонымен бәрінен бұрын жылды тышқан көріп, хабар беріп, жылдың басы болған. “Түйе бойына сеніп, құр қалды” деген сөз осыдан қалған екен.

21. Қара-батыр

(epmeri)

Қара-батыр деген ерді бала күнінде түрікпен елінің жортуылшылары ұстап алып, еліне апарған соң, қой бақтырыпты. Аш-жалаңаш сақтап, жөнді тамақ бермеген соң, бала қойдың далада сүтін сауып ішіп, сонымен күн көріп жүріпті. Бір күні бала далада қамығып жылап отырғанда, алдына бір қарға келіп қонады. Бала қарғаға айтты:

– Қарғалар-ау, қарғалар, қанды көрсе жорғалар! Тұмарымды алсана, біздің елге барсана, сағынып тұрған әкеме тұмарды бере қалсана.

Қарға бір қарқ етті де ұшып кетті. Бір мезгілде сауысқан келіп қонды.

– Ай, сауысқан-сауысқан, өлексе жеп тауысқан!
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана...
Сауысқан шиық-шиық етті де ұшып кетті.
Келіп тырна қонды.
– Ұзын мойын тырналар, қайыры бар, мырзалар!
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана.
Тырна "трау-трау" деді де, ұшып кетті.
Келді қаз.
– Ей, қаздар-ау, қаздар-ау, Сізге бар-ды наздар-ау!
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана.
Қаз қаңқ-қаңқ етті де, ұшып кетті.
Келді аққу.
– Көлден ұшқан қуларым, құс төресі, туларым!
Тұмарымды алсана, елге бара қалсана.
Аққу тоқталыңқырап, көлденеңдеп тұрды да, ол да ұшып кетті.
Біраздан соң қарлығаш келді.
– Ей, қарлығаш, тамыр-ай, тұмарымды алсана, елге бара қалсана.
Қарлығаш ұшып олай кетті, ұшып былай кетті, ақыры қимай келіп баланың қолына қонды. Бала ойлады "әкем тұмарды көріп таныса да, қай елде екенімді біле алмас. Бұған бір белгі салайын" деп, өзінің қолын пышақпен шаншып қанатты да, қанымен тұмар үстіне түрікпен елінің таңбасын салды. Сөйтіп болған соң, тұмарды қарлығаштың мойнына байлап, елінің, әке-шешесінің жерін, жөнін айтып, ұшырып қоя берді.
Қарлығаш ұшты аспанмен, баланың айтқан жоспарымен, асқар-асқар таулармен, айдын-шалқар көлдермен, батпақты-ылай шөлдермен, түрлі-түрлі жерлермен. Қос қанатын қамшылап, аспаннан қатер көрінсе, таса жерді жамшылап, үстінен тері тамшылап, неше мерзім жерді өтті, неше мерзім елді өтті, нақ отыз күн болғанда, бір ауылға сол жетті, баланың айтқан ауылы осы ма деп меңзепті.
Бұл ауылға келген соң, қарлығаш әр үйдің төбесіне қонып, адамын байқап жүрсе де, баланың айтқанына ешқайсысы ұқсамайды. Сөйтіп шаршап, қалғып отырғанда, бір ыңырсыған кемпірдің даусы шықты. Құлағын салып қараса, кемпір айтады:

– Ау, шырағым, құлыным, маңдайымда тұлымым, көлге біткен құрағым, жалғыз ұлым шырағым! Жау алды ма білмедім, су алды ма білмедім, аң алды ма білмедім, жөніңді біліп, шырағым, құрбаның боп өлмедім, жиырма төрт ай болды, мен жалғызды көрмедім!..

Сен тұра тұр деп, кемпірді тоқтатып, шал айтады:

– Жалғыз біткен тал-шыбық, келбетің келген, қарағым, бір дерегің білуге дүниені кезіп қарадым, аш бурадай жарадым. Он екі мүшем сөгілді, аш күзендей бүгілді, таулардың насат тасындай берік-ақ еді сүйегім, өрт шалғандай егілді. Қайда да кеттің, сұңқарым, үміт еткен тұлпарым, бір көрсетіп алмады, сол ғана болды-ау іңкәрім.

Онда бір жас қыз бала әке-шешесін тоқтатып сөйлейді:

– Наркескен деген алмастай, асыл еді негізің, бірге туған егізім, сен тұрғанда ойлаушы ем, арғымақ ат мінермін, асыл киім киермін, тең құрбымнан ілгері, мен жарқырап жүрермін. Биіктен талап тілермін, ойын-күлкі, сауықпен қызық дәурен сүрермін: егізімнен айрылып, ақша беттен қан кетті, көңілімнен жан кетті, желкілдеп шыққан көк шөптей, жап-жас қана күнімде, міне, бізден сән кетті. Ей, қартымыз, қартымыз, көзіңнің жасын тартыңыз, мен бүгін бір түс көрдім, әжептәуір іс көрдім – түсіме жору айтыңыз: қолдан ұшқан сұңқарым қайта қонып жүр екен, үйірден жойған тұлпарым қайта келіп жүр екен, бірге туған құлыным үйге келіп жүр екен. Бізге Құдай бергенді, кісі көрмес өлгенді. Баба-түктес Шашты-Азиз нақ сарт болып кетпесе, хабар алып шырақтан бір қарлығаш келген-ді.

Бұл сөзді есіткен соң, қарлығаш тіп-тіке шал-кемпірдің алдына қонды. Бишаралар жылап-сықтап, тұмарды алып, таңбасынан Қара-батыр түрікпенге барғанын білісті. Сонан соң ат жаратып, адам жиып, түрікпен жұртына барып, көп тарту-таралғы беріп, баласын алып қайтты дейді.

22. Байұлы

Байұлы жеті жасар күнінде ел көшіп, көп балалар біреу тайына, біреу атына мінгенде, бір бала жыламсырап қарап тұрып қалды. Мұны көріп Байұлы қасына барып:

– Сен неге атыңа мінбейсің? – деді.

Бала қамығып:

– Атым жоқ, көшкенде әжеммен түйеге мінуші едім, – деді.

Сонда Байұлы аттан түсіп, жаяу әкесіне барып:

– Мен атқа мінгенде ер-тоқымымен маған бір жорға тай атап едіңіз, сол тайымды біреуге берсем, Сіз ұрыспайсыз ба? – деді.

Әкесі:

– Кімге бересің? – деді.

Бала қысылыңқырап тұрып, жаяу жылап тұрған жарлының баласын көрсетті. Бұған әкесі де түсініп, бетінен сүйіп: "тайыңды кімге берсең де ерік өзіңде" деді. Сонан соң Байұлы қуанып, тайды еріттетіп, манағы балаға әкеп беріп, қасына ертіп алды, шауып көп балаға қосылды.

Сол уақытта бір ақсақал, жақсы кісі қонақ болып жатыр екен. Байұлының әлгі мырзалығын көріп, разы болып, сыртынан бата берді: "Ей, Құдайым, бұл балаға ұзақ жас бер, мал мен бас бер" деп. Сол кісінің батасы қабыл болып, ақырында Байұлынан он екі ұл туып, бәрі де асқан бай, руға бас болды. Он екі ата Байұлы деген ру содан болды деседі.

23. Жәнібек батыр

Жәнібек батыр бала күнінде ақыл-білім үйрену үшін Қаракерей Соқыр абыз дегенді іздеп келген екен. Сәлем беріп кіріп келсе, қарттықтан екі жағын жібекпен таңып отырған кісі екен, Жәнібекті көріп:

– Сен қай ұлсың? – деді.

– Қошқар ұлымын, – деді.

– Қошқардың адам иісті бір ұлы бар деп еді, сол боларсың ба? – деді.

– Болармыз, – деді.

– Балам, не жұмысың бар, бұл жақта неғып жүрсің? – деді.

– Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл-білім алайын деп жүр едім, – деді.

– А-а! Ел бастап, жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастап, би болайын деген ұл екенсің: алдыңа келсе әділдігіңді аяма, аймағың кетпес алдыңнан. Қол бастап, жол алайын деген ұл екенсің: жолдасың мыңын алма, бірін ал, мың кісіге бір кісі олжа салатұғын, олжанды аямасаң – жолдасың қалмас жаныңнан. Жүз жиырма алтыға келіп отырмын, жас күнінде қалың бер де қатын ал, жігіттің хан болатын, қыздың ханым болатын уақыты сол. Қартайған соң өкінбе, ұлым, қару жисаң мылтық жи, жаяу жүрсең – таяғың, қарның ашса – тамағың.

Мұнан шығып, Кіші жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған деген биге келді. Келсе бидің елі көш екен, көш үстінде кез болып, сәлем беріп, ат үстінен көрісті. Мұнысын жақтырмай, бұл би де сұрады:

– Жаным, қай ұлсың?

– Қошқар ұлымын.

– Ұлым, неғып жүрсің?

Оған да айтты:

– Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге жолығып, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл сұрайын деп едім.

– Е-е-е! – деді би, – аузы алты қарыс арғынның Қошқарұлы Жәнібек алшынның бір алжыған шалын келемеж қылып кетейін деп едім десеңші.

Жәнібек: мен сөз сұраймын деп келсем, көңілімді қайтарды ғой деп, атының басын бұрып алып, жүріп кетті.

Анадай жерге бара жатқанда, би:

– Әй, Жәнібек, – деп шақырды. Жәнібек артына қарады. Сонда би:

– Атыңның басын бұрма, солай тұр, бір ауыз сөзбен көңіліңді қайтардым: өгізді өрге салма – қанатың талар, жаманға жүзіңді салма – сағың сынар, – деді.

24. Бай мен жарлы баласы

Асан деген бай баласы, Үсен деген жарлы баласы – екеуі құрдас екен. Бір күні, ел көшкенде, қыр астында ойнап жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалыпты. Бір мезгілде үйге баралық деп келсе, ауыл жоқ, құр жұрты жатыр. Асан айқай салып, жылай бастады, Үсен ойланып тұрды да айтты:

– Жылағанмен еш нәрсе өнбес, көшкен ауылды іздеп табалық.

– Елді қайдан табамыз, қай жаққа кеткенін де көргеніміз жоқ, – деді Асан.

Үсен үндемеді, Асанды ертіп көшкен жұртқа келді. Жұртта бір көзі сынған ине жатыр екен, оны алды және бір пышақтың сынығын, бір-екі уыстай қыл тауып, оны да алды. Сонан соң ауылдың жұртын айнала жүгіріп жүріп, көштің кеткен сүрлеуін тауып, сол сүрлеуге түсіп жүре берді.

Біраз жер өткен соң сүрлеу екі айрылды. Мұны көріп Асан жылай бастады, енді қайсысына түсеміз деп. Үсен қарап жүріп, біреуіне түсті:

– Мынау сүрлеу бүгін жүрген көштің сүрлеуі екен, малдың жас тезегі бар, – деді.

2.

Біраз жер жүрген соң Асан қарным ашты деп жылады. Үсен үндемей келе жатса, екеуінің алдынан бір үйрек ұшып, ұзамай қасына қонды. Асанның онымен ісі болмай жүре берді, Үсен жүгіріп барып, сипалап жүріп, үйректің орнынан алты жұмыртқа тапты. Асан қуанып, жұмыртқаны алайын деп еді, Үсен алдырмай:

– Жолдан адасып көп күн жүрсек бізге тамақ керек болар, үйректі де ұстап алайық, – деді.

Асан айтты:

– Қалай ұстаймыз?

Үсен:

– Мен әкемнің ұстағандарын көріп едім деп, манағы жұрттан тауып алған қылдан есіп тұзақ

істеді де, оны апарып үйректің ұясына құрды. Мұнан соң Асанды шақырып алып, екеуі бір таса жерге, қалың шөптің арасына барып жатты. Көп ұзамай-ақ үйрек қайта ұшып, жан-жағында адам көрінбеген соң, ұясына келіп, қонды. Бітегенеден соң Үсен түрегеліп жүгіріп ұяға барып еді, үйрек ұша алмай далбырлады да қалды; қараса үйрек мойнынан тұзаққа ілініп қалған екен. Үйректі Асан:

– Тірі алып, ойнап баралық, – деді.

Үсен айтты:

– Жоқ, әкем үйрек, қаз адал құстар, мұқтаждықта Құдай-тағала бұларды адамға алып, тамақ етуге бұйырады. Бірақ тірілей байлап-матап әуре ету – обал деп айтушы еді, әуре етпей, бауыздап алалық деп, манағы жұрттан тауып алған пышақтың сынығымен бауыздап алды.

...

Мұнан соң келе жатып, түс ауған уақытта екеуі бір өзен судың бойына жетісті. Су ішіп, сусындарын қандырған соң, Үсен айтты:

– Енді бір тамақ пісіріп желік.

Асан:

– От жоқ, не қылып пісіріп желік, – деді.

Үсен үндемей, су жағалап жүгіріп кетіп, бір шақпақ тас тауып әпкелді және шапанының бір кішкентай жыртылған жерінен аз ғана мақта суырып алып, оны тастың үстіне қойып, бәрін бармағына ғана қатты қысып тұрып, манағы пышақтың сыртымен тасқа қатты ұрып еді, от шығып мақтаға тұтанды; сонан соң айналасына аз ғана тезек үгіп салып, Үсен өзі отты үріп, тұтандырып жатып, Асанды қу тал жиып алып кел деп жіберді. Тал келтірілген соң от жағып, әуелі жұмыртқаны отқа салып пісірді. Онан соң үйректің жүнін жұлып, бұтарлап, бір талдан істік істеп, үйректі отқа қақтады; піскен соң екеуі де тойып алысты.

24. Бай мен жарлы баласы

Асан деген бай баласы, Үсен деген жарлы баласы – екеуі құрдас екен. Бір күні, ел көшкенде, қыр астында ойнап жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалыпты. Бір мезгілде үйге баралық деп келсе, ауыл жоқ, құр жұрты жатыр. Асан айқай салып, жылай бастады, Үсен ойланып тұрды да айтты:

– Жылағанмен еш нәрсе өнбес, көшкен ауылды іздеп табалық.

– Елді қайдан табамыз, қай жаққа кеткенін де көргеніміз жоқ, – деді Асан.

Үсен үндемеді, Асанды ертіп көшкен жұртқа келді. Жұртта бір көзі сынған ине жатыр екен, оны алды және бір пышақтың сынығын, бір-екі уыстай қыл тауып, оны да алды. Сонан соң ауылдың жұртын айнала жүгіріп жүріп, көштің кеткен сүрлеуін тауып, сол сүрлеуге түсіп жүре берді.

Біраз жер өткен соң сүрлеу екі айрылды. Мұны көріп Асан жылай бастады, енді қайсысына түсеміз деп. Үсен қарап жүріп, біреуіне түсті:

– Мынау сүрлеу бүгін жүрген көштің сүрлеуі екен, малдың жас тезегі бар, – деді.

2.

Біраз жер жүрген соң Асан қарным ашты деп жылады. Үсен үндемей келе жатса, екеуінің алдынан бір үйрек ұшып, ұзамай қасына қонды. Асанның онымен ісі болмай жүре берді, Үсен жүгіріп барып, сипалап жүріп, үйректің орнынан алты жұмыртқа тапты. Асан қуанып, жұмыртқаны алайын деп еді, Үсен алдырмай:

– Жолдан адасып көп күн жүрсек бізге тамақ керек болар, үйректі де ұстап алайық, – деді.

Асан айтты:

– Қалай ұстаймыз?

Үсен:

– Мен әкемнің ұстағандарын көріп едім деп, манағы жұрттан тауып алған қылдан есіп тұзақ

істеді де, оны апарып үйректің ұясына құрды. Мұнан соң Асанды шақырып алып, екеуі бір таса жерге, қалың шөптің арасына барып жатты. Көп ұзамай-ақ үйрек қайта ұшып, жан-жағында адам көрінбеген соң, ұясына келіп, қонды. Бітегенеден соң Үсен түрегеліп жүгіріп ұяға барып еді, үйрек ұша алмай далбырлады да қалды; қараса үйрек мойнынан тұзаққа ілініп қалған екен. Үйректі Асан:

– Тірі алып, ойнап баралық, – деді.

Үсен айтты:

– Жоқ, әкем үйрек, қаз адал құстар, мұқтаждықта Құдай-тағала бұларды адамға алып, тамақ етуге бұйырады. Бірақ тірілей байлап-матап әуре ету – обал деп айтушы еді, әуре етпей, бауыздап алалық деп, манағы жұрттан тауып алған пышақтың сынығымен бауыздап алды.

Мұнан соң келе жатып, түс ауған уақытта екеуі бір өзен судың бойына жетісті. Су ішіп, сусындарын қандырған соң, Үсен айтты:

– Енді бір тамақ пісіріп желік.

Асан:

– От жоқ, не қылып пісіріп желік, – деді.

Үсен үндемей, су жағалап жүгіріп кетіп, бір шақпақ тас тауып әпкелді және шапанының бір кішкентай жыртылған жерінен аз ғана мақта суырып алып, оны тастың үстіне қойып, бәрін бармағына ғана қатты қысып тұрып, манағы пышақтың сыртымен тасқа қатты ұрып еді, от шығып мақтаға тұтанды; сонан соң айналасына аз ғана тезек үгіп салып, Үсен өзі отты үріп, тұтандырып жатып, Асанды қу тал жиып алып кел деп жіберді. Тал келтірілген соң от жағып, әуелі жұмыртқаны отқа салып пісірді. Онан соң үйректің жүнін жұлып, бұтарлап, бір талдан істік істеп, үйректі отқа қақтады; піскен соң екеуі де тойып алысты.

Тамағы тойған соң, көңілінен уайымы шығып, Асан су жағалап жүгіріп кетті. Бір мезгілде дауыстады:

– Үсен, Үсен! Мынау таяз жердегі балықтарды қарашы, – деп. Үсен оған қарамай, баяғы жұрттан тапқан инені отқа салды; ине біраздан соң оттың күшімен еріп қызарды, сол уақытта пышақпен инені алып, ештеп иді – қармақ істеді. Сонан соң Асанды шақырып, сен шегіртке тере бер деді де, өзі манағы қылдан есіп, қармаққа бау істеп байлап, талдан кесіп, оған сап істеді. Сөйтіп, қармағы әбзелімен даяр болған соң, Үсен суға барып, Асанның жиған шегірткесін жемге шаншып, қармағын суға салды.

Су әдемі, айнадай таза су екен. Ішіндегі ойнаған балықтары көрініп жүретұғын. Келді, әуелі шабақ, біреуі бір, екісі екі жемді иіскеп, тиіп-қашып, жұлқып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда шабақтар дүркірей келіп қашты, қараса бір шортан келген екен. Ол шортан жемге де қарамай, тәкаппарланып, жайымен бұлғандап өтіп жүре берді. Шортан өткен соң манағы бытырап кеткен шабақтар тағы жалмажан жиылып келісіп, жемнің айналасында ойнап, бірін-бірі қуып, жемге де тиіп-қашып, соғып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда шабақтар және дүркірей қашып, жоқ боп кетті. Қараса бір бөлек алабұғалар келген екен. Жемді ең бұрын көрген біреуі тоқталмастан келіп, асап келіп қалғанда, Үсен қармақты тартып алып, оны қырға шығарып тастады. Сол қалпынша Үсен бірталай алабұға алды.

Балықтың қызығына айналып тұрып, балалар күннің кешке таянып қалғанын аңғармаған да екен. Бір мезгілде Үсен күнге қарап, “ah, күн кеш боп қалыпты ғой, жарықта өткел тауып алайық” деп, қармақ пен алған балықтарын жинай бастады. Жинап болған соң, балықтарын біреуінің шапанына орап алып, манағы шақпақ тасын және сабыбауымен қармағын да қалдырмай алып, енді өткел іздесті. Бұл турада Үсен кідірместен манағы

өздерінің түсіп келген сүрлеудің өткел жерін тауып алып, сол жерден өте шықты.

Біраз жүрген соң-ақ күн кеш болды және біраздан соң ымырт жабылып, жол көрінбеді. Түн болған соң балалар екеуі де қорқайын деді. Сөйтсе де Үсен сыр білдірмей, енді жүрсек адасармыз деп тоқтады, тезек теріп от жақты. Біраз отырған соң Асан, күндіз көп жүріп шаршаған бала, ұйықтап қалды. Үсен ойлады: әкем айтушы еді, елді жердің ұрысы, далалы жердің бөрісі болады деп, ұйықтамай, отқа күндізгі алған балығын пісіріп, ермек етіп отыра берді. Есітуі бар еді: от жағып отырса қасқыр келмейді-міс деп. Қарап отырса, бір мезгілде бір топ киік келді: олар анадайдан одырайып қарап тұрып-тұрып, өз-өзінен үркіп жөнелді. Біраздан соң құлын-тайы бар бір үйір құлан келді: айғыры алдында басын тікшитіп, құйрығын шаншып осқырынып, өзгелері таңданып қарап тұрды-тұрды да олар да шауып жөнелді.

Бір мезгілде жақын жерде қасқыр ұлыды. Алысырақта өгіз шағала адамша шыңғырып, біресе жылаған балаша, біресе қарқылдап күлген адамша әр түрлі дауысқа салды. Үсен түйсініксіз бойы мұздап, қолына манағы қармақтың таяғын қысыңқырап ұстап және отыра берді. Сөйтіп, әр жануарларды көріп және оттың жарығына жиылған құрт-құмырсқа, көбелектерді қарап, бұл көбелек-қоңыздар неге көріне өлім іздеп отқа түсе береді екен деп, әр түрлі ойларға қалып, сүйеніп жатып таңды атырды.

Күншығыста таң әуелі алтынмен бояғандай қызарып, жан-жаққа жайыла-жайыла барып, ақыр қызылы тарап, ағара бастағанда, Үсен Асанды да оята бастады:

– Жүрер уақыт болды, – деп. Асан далада екенін ұмытып, үйдегі қалыбынша жуық арада оянбаса да, Үсен қоймай оятып алып, қасына ертіп, жолға шығысты.

Күн сәскеге шейін жүріп отырып, сәскеде сүрлеу бір қатан шақаттау жерге түсіп, көрінбей кетті. Балалар енді қай жаққа жүрерін білмей, дағдарып тұрды. Сөйтіп жан-жағына қарап тұрса, ілгергі алдында бір биік қыр үстінде үлкен мола көрінді. Сонда Үсеннің ойына түсті әкесінің сөзі: “далада жүріп адассаң, молалы жерде су болады, сулы жерде ел болады” деген. Сол ақыл бойынша Үсен Асанды ертіп молаға қарай жүрді. Молаға жақындап келгенде, қаңқылдаған қаздың дауысы шықты. Үсен енді білді, жақын жерде көл бар екенін, оның үшін қаз сусыз жерді мекен етпейді. Келіп екеуі енді молалы қырға шықты, қараса қырдың жығылар асты үлкен көл екен, көлдің айналасы да, іші де жыңғылдаған мал. Жағасындағы жібектей жапырылған көкорай шалғында қора-қора қой мен жылқы, жылқының бір парасы көл ішіне кіріп, белінен құраққа кіріп тұр, енді бір жақ жағасындағы сортаңда бір топ түйе жатыр. Бұларды көріп балалар қырдан түсіп, жүгіріп малға келді. Келсе, өз ауылдарының малы екен. Малшылары Асан мен Үсенді көріп, олар да қуанып, біреуі әкешешелерінен сүйінші сұраймыз деп шауып кетті, өзгелері балаларды атқа мінгізіп, ауылға алып жүрді. Жолда келе жатып, малшылар айтты:

– Сендердің жұртта қалғандарыңды біліп, кешеден ауылдың жан біткені іздеуге кетіп еді, – деп.

Нақ бесін мезгілінде балалар аман-есен үйлеріне келіп, әке-шешелеріне қосылды дейді.

25. Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары

а)

“Қамқор, дуағөй атам мен әже, сіздерге ықыласты сәлемдерімді жолдап қаламын. Өзім сіздердің оң баталарыңыздың арқасында сау-саламат бармын.

Өткен поштадан жіберген сәлем-хатыңызды, азынаулақ ақшасымен жолығып алдым. Алла разы болсын, мендей нашар балаңызды естен шығармай тұрғаныңызға. Ықыласыммен Құдай-тағаладан тілеймін, сіздердің еңбек қамқоршылығыңызды бізге де қызметімізбен өтеуге жазғай еді деп. Оқыған оқуымыз турасында бұл күнде ұстаздарымыз сонша разы және де ең жақсы оқыған балалардың есебіне қосып, жазып қойды.

Ата, сіз әрқашан ақыл айтушы едіңіз: “балам, алаң болмай, ұстаздарыңның айтқанын орнына келтіріп, берген сабақтарын толық үйреніп, білуге тырыс” деп, мен ол сөздеріңізді ұмытқаным жоқ...

Сіз жазасыз, ата, Қасенге қорасан шықты деп. Аман жазылып кеткеніне қатты қуандым. Бізге ұстаздарымыз айтады: қорасанды егіп шығарған балаға қайта қорасан шықпайды, шыға қалса қатерсіз, жеңіл шығады деп. Осы сөзді реті келсе ескеріп, жақын жердегі лекерлерге кішкентай інілерімді апарып, шешек ектірген қалай болар екен?

Қош, дуаларыңыздан үміткер балаңыз N”.

ә)

“Ағамыз Ыбырайға көп сәлемдерімді жолдадым. Өзіңнен көптен ешбір хат-хабар болмады: тек ауру-сырқауға душар болмасаң болды-дағы, шаруашылық жұмыстан да қолың тимейтін шығар. Сөйтсе де уақыт тауып есендігіңді білдіргейсің. Өзім денім сау, ұстаздарымыздың тәуір назарындамын. Бір-екі айдан соң екінші класқа шығармын деген үмітім бар.

Осы хатты тапсырушыдан Қадишаға екі қадақтай кәмпет жібердім, сен алып, өзіне тапсыра көр. Әкеме бас құлдығымды айтып және менен өтін, маған берген ақшасын босқа шығарды деп ұрыспасын. Қадиша кішкене бала ғой, ағам жіберіпті деп қуанып қалсын дедім.

Қош, аға, сау бол. Хат жаз дегенімді ұмытпа деп, есендігіңді Құдайдан тілеп жазушы інің N”.

б)

“Мінекей, достым Мұратпай, мен екінші класқа шығып, енді бір-екі жұмадан соң, елге де қайтуға тұрмын. Енді көп ұзамай-ақ сендерді көрсем керек. Осы күнде-ақ көзіме елестеп тұр, ауыл, көк-орай шалғындарға қонып, жан-жақтың бәрі желкілдеген көк шөп, ішінде жыңғылдаған малдың жүргендері. Көп жазуға уақыт жоқ, құрбы-құрдастарыма сәлем; ағама айт, менің күрең дөненімді кісіге мінгізбей семіз сақтасын. Барған соң өзім жаратып жайлармын. Достың N”.

в)

“Ағамыз Ыбырайға сәлем. Сен бекер қауіп етесің – менің азырақ ауырғанымнан; сені көріп, әжемде де үрей қалмаған-ды. Ауырғаным себебі, қыстың күні ауылы жақын жердегі бір ептесімнің үйіне қонаққа барып едім. Ағаш үй жоқ екен, киіз үйде патсалық жеңіл киіммен жатып-тұрып жүргенде, бойымды суық ұстады; сонан азырақ басым ауырған соң, қайтып дәрігерге айттым. Дәрігер дәрі беріп, енді жазылып келемін.

Ай, аға, әкеме айтып, жылы ағаш үй салып алсаңызшы. Киіз үй жаздың күні қанша жақсы болса, қыстың күні сонша жаман ғой. Суық киіз үйде қыстыгүні бүрісіп, алдың отқа жылынса, арқан тоңып отырып, не таза жуынуға болмайды, не таза тамақ жеуге болмайды. Осындағы оқымысты дәрігерлер айтады: “қазақтың дертінің көбісі – не бойын суыққа алдырғаннан, не тазалық жоқтықтан пайда болады” дейді. Мысалы, қотыр, бөріткен – таза болмағаннан, ал сүзек, шаншу, жөтел – бәрі де суықтан дейді.

Еріккен соң, ойыма келгенін жазып, ермек етіп жатырмын. Көп мылжыңдады деп айыпқа бұйырма және мен үшін келемін деп азаптанба; әкем кәрі кісі, шаруашылық жұмысыңнан қаларсың. Інің N”.

26. Балғожа бидің баласына жазған хаты

Үміт еткен көзімнің нұры, балам,
Жаныңа жәрдем берсін Құдай-тағалам!
Атаң мұнда анаңмен есен-аман,
Сүйіп сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабаққа көңіл берсең басыларсың.
Ата-анаңды өнер білсең асырарсың,
Надан боп білмей қалсаң аһ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің?
Қолына құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едің.

II. ҮЛКЕН КІСІЛЕР ТУРАСЫНДАҒЫ ӘҢГІМЕЛЕР

1. Ғалым кісі

Бір зор ғалым молдадан жаңа дінге кірген бір адам:

– Тақсыр, мен иманды қалай үйренемін? – деп сұрады. Ғалым айтты:

– Шыққан күн мен айдан, көк пен жерден, су мен желден, жер мен таудан, жаңбыр мен қардан үйрен, – деді.

Сұрап тұрған адам бұл сөз не сөз екенін біле алмай, дағдарып тұрды. Сонда ғалым айтты:

– Далаға шықсаң көк пен жерді көресің, күн мен айды, көк үстінде жұлдыздарды, тауды-тасты, жел мен жаңбырды – осының бәрін көресің; соларға қарап ой жіберсең, оның бәрін адам жаратуға қолынан келер істер емес; олай болса, соның бәрін жоқтан бар еткен бір Құдіретті Ие болса керек, біз көрмеген. Сол ақылға ойланып жетсең, иманыңның жартысы тамам болғаны, – деді.

2. Лұқпан әкім

Лұқпан әкімге бір сопысымақ адам бір жиылыста айтты:

– Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә, Құдайдың жіберген қаза-бәлесіне себеп табамын деген Құдайға қарсылықтан табылады деп білемін, – деді.

Лұқпан айтты:

– Олай болса, сол айтқан сөзіңіз жазылған кітапты келтіріңіз, сенімді кітап болса, біз тоба етіп, дәрігерлікті қоялық, – деп.

Сопы бұл сөзді еш кітаптан көргені жоқ, кітап алып келе қоямын деп қозғалмады.

Жиылып отырған халық шулап қоя берді:

– Сопы, Лұқпан жесірге байдай, жетімге ағадай болып, неше мұнды бишаралардың көзінің жасын тиды, сен бұл істі күнә деп білсең кітабыңды көрсет, болмаса қазыға алып барып, жазаландырамыз, – деп.

Істің былайша зорайып бара жатқанын көріп, Лұқпан халықтан өтініш етіп, тысқа шығарып, сопыны оңаша қалдырып айтты:

– Алла разы болсын, молдам, білген шамаңызша бізді күнәдан тыю үшін ақыл айтқаныңызға. Бірақ, бізден де сізге бір ақыл айтылсын: қашан да бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз, сонан соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін танып, мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз. Екінші, сіздің айтқан сөзіңізден оқып жетіспегендік көрінеді, Құдай-тағала адамға әр түрлі дене берді: қол берді жұмыс қылмақ үшін, көз берді көрмек үшін, аяқ берді жүрмек үшін, құлақ берді естуге, ақыл берді ойланып, жаман-жақсыны аңғаруға. Сол берген денелерді тиісті орнына жұмсамасаң, Құдайдың бұйрығына қарсылық болып табылса керек: оның үшін жүрмей, тұрмай, отырмай, көрмей, есітпей Құдайға да құлшылық етіп те болмайды. Сол реуішті жансыз нәрселердің де керексіз жаратылғаны жоқ. Бір шөпті у етіп жаратты, екінші шөпті оған басытқы етіп жаратты; бұларды да танып, біліп бұйрықты орнына жұмсамасаң – күнәлі боласың, тиісті пайдалы орнына жұмсаудан обал болмаса керек, – деді.

3. Зеректік

Англия жұртында Броун деген білімді ұста судың үстіне бір қолайлы көпір салуға жүріп, қалайша салсам қолайлы, нық болар екен деп, ойға қалып келе жатса, жолдың үстіне кесе тартқан өрмекшінің өрмегіне көзі түсті. Мұны көріп Броун тоқтай қалып ойланды: бұл өрмекші мынау жол арқылы көпір салыпты, астында тіреуі жоқ, осындай көпір

қолайлы болар еді деп. Сонымен келді де су үстіне екі ұзын шынжыр тартып, ортасына тақтай салып, екі жақ басын құрғақ жерден биік, нық бағаналарға бекітіп көпір істеді. Шынжырмен көпір істеу сонан қалған үлгі екен.

4. Силинчи деген ханым

Қытай жұртының патшасының ханымы Силинчи деген жібек құрттарын абайлап қарап жүрсе, бұл құрттар өлерінде өзінің өрмегіне кіріп өледі екен. Ханым сол өрмекті алып, ширатып жіп істеді, сонан тоқып жаңа жібек орамал істеді дейді. Мұнан соң сол құртқа назар салып қарап жүрсе, тұт деген ағаштың жапырағын жеп күн көреді екен. Ханым тұт ағашының жапырағын жиып, әлгідей көп құрт жиып асырап, ақырында бұл құрттың пайдасын халқына үйретті дейді. Жібектің шығатын орнын ең әуелі сол ханым тауыпты-мыс.

Бұл уақытта ол ханым – Силинчинің өткеніне бес мың жыл болыпты. Қытай жұрты әлі күнге данышпан ханымын ұмытпай, жыл сайын соның құрметіне той етеді.

5. Малды пайдаға жарату

Бір үйші жұмысымен көп мал тауып тұрса да, сонша азбен қанағат етіп, аз жұмсап тұрады екен. Бір күні көршісі сұрады:

– Осы сен бай бола тұрып, малыңды қай жаққа жібересің: көзге түсетін еш нәрсең көрінбейді, – деді.

Үйші айтты:

– Тапқан малымның бір бөлімімен борышымды өтеймін, бір бөлімін өсімге беремін.

Көрші:

– Қойшы, батыр, сенің борышың бар ма еді және өсімге қашан ақша беруші едің, – деді.

Үйші айтты:

– Қарт әке-шешеме берген ақшаларымды өтеп тұрған борышым деп білемін; өзімнен туған балаларға оқу оқытуға, асырауға шығарған малымды өсімге берген мал деп білемін. Балалар адам болып, біз қартайғанда жақсы асыраса, олардың борышымды өтегені емес пе, – деді.

6. Дүние қалай етсең табылады

Француз жұртының бір білімді адамы жазады: 1791 жылда, өзім университет деген үлкен медреседе оқып жүрген жігіт күнімде, әр жеті сайын Версаль қаласындағы шешеме жаяу барып-қайтып тұрушы едім. Сонда әрдайым жолымда бір Антон деген тіленші отырып, қайыр сұрап алып жүруші еді. Бір күні тағы сол жолмен келе жатып, бір орта бойлы, арықтау кісіге ұшырасып, жөніміз бір болған соң бірге келе жатқанымызда, әдетше манағы Антон алдымыздан шығып, қайыр сұрады. Қасымдағы кісі тоқтап, Антонның бетіне қарап тұрды да айтты:

– Сен қарауға еп-есті кісі секілді көрінесің және жұмыс істеуге қуатың да бардай көрінеді, сөйтіп тұрып, мұндай жаман іспен өзінді кемшілікке салып жүрсің, бай болғың келсе, мен саған ақылын айтайын: мен өзім де сендей кедей едім, бірақ сендей тіленшілік қылғаным жоқ. Елден, қала-қаладан қыдырып жүріп, әуелі жай кісілерден ескі шүберек сұрап жиып жүрдім. Ол шүберектерді апарып, қағаз істейтін фабриктерге сатып, сонымен азды-көпті ақша болған соң бір есек, бір арба алдым. Мұнан соң әуелі аздап, бара-бара көбірек әр үйден ескі-құсқы тұтынуға жарамайтын шүберектерді сатып алып, арбамен жүріп сауда ете бастадым. Осындай іспен жеті жылда он мың франк* ақша тауып, енді бір қағаз фабригіне кірістім.

Жасым жас, ісіме нық, жинақты және еріншектікті білмегенімнен осы күнде екі әйдік тас жұртым бар. Фабригімді балама бердім: үмітім бар,

* Француз жұртының теңгесі: біздің ақшаға шаққанда бір франк жиырма бес тиын күміске есеп.

балам да аштық көре қалмас деп, себебі, баламды да жасынан бос жүруге, еріншектікке, қиналмай мал табуға үйретпедім. Осы айтқанымша машақаттанудан қашпасаң, сен де бай боласың, Антон, – деді де, жөніне жүріп кетті. Антон бұл сөздерді есіткен соң, терең ойға қалып, қайыр сұрауын да ұмытып тұрып қалды.

1815 жылда Брюссель деген қаладан өтіп бара жатып, бір кітап сататын үлкен дүкенге кірдім. Дүкеннің ішінде бірнеше приказшиктерге олай-былай етіңіз деп бұйырып тұрған бір көпестің кескіні көңіліме таныс реуішті көрінді. Сөйтіп тұрғанымда әлгі кісі мені көріп, бетіме қарап тұрды-тұрды да қасыма келіп айтты:

– Айып етпесеңіз сұраймын, мұнан жиырма бес жыл бұрын сіз оқу оқып жүріп, жұма сайын Версальдағы үйіңізге барып жүрген жеріңіз бар ма еді?

Сонда ойыма түсіп, таңқалып:

– Сен Антонбысың? – дедім.

– Рас, – деді Антон, – мен сондағы көрген тіленші Антоныңыздың өзімін. Сол жүргеніңіздегі бір күн қасыңызда бірге жолыққан кісінің айтқандары көңіліме қонып, тіленшілікті тастап, жұмысқа кірістім: ісіме нық, малыма күтімді болдым. Ақырында сол кісінің айтқаны келіп, мінеки, осы зор дүкеннің иесі болдым, – деді.

7. Білгеннің пайдасы

Бір қарт ұста күн-түн тынбай іс соғып отырады екен. Оған көрші заманындағы бір зор бай Броун дегеннің баласы ойнап жүріп, қызыққа күнде ұстаға келіп, іс соққанына қарап тұрады екен. Бір күні ұста мырзаға айтты:

– Төрем, қарап тұрғанша, тым болмаса шеге соғуды үйренсеңші, кім біледі, бір күндерде сол өнердің де керегі болар, – деп.

Бала нем кетеді деп, күнде мазаққа шеге соғып жүріп, бірнеше күнде жақсы соғуға үйреніпті.

Мұнан соң бірнеше жылдар өткен соң, жұртында қатты жаугершілік басталып, Броунның мал-жаны таланып бітіп, өзі қатын-баласымен қашып шығыпты. Сонымен ішерге, жеуге, киюге де кемтар соғып, бір қалада жүрген уақытта, қаланың әкімі бұйрық шашты: әскерге көп етік керек, жақын жердегі қалалардың сататын мығы таусылды, мық даярласын деп. Сонда манағы мырзаның мазаққа үйренген өнері есіне түсіп, патшалық етікшілерге хабар салды:

– Егер көп мық-шеге керек болса, мен подрядтын аламын деп.

Етікшілер істеген мығын көріп ұнатқан соң, әскердің етігіне мық істеудің міндетін алып, көп мал тауып, ақыр өміріне шейін кемдік көрмей өтіпті-міс.

8. Қыпшақ Сейітқұл

Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен жұрттың тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұл отыз үй кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ, барымтамен мал алсам, бір күндерде жау да бізден қуып алады, ақырында бұрынғылардың айтып кетуінше, жортуыл басы жолда қалса керек. Соның бәрін де шамалап қарап, ақыры бір қиялға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендей бір орын іздеді. Көп жерлерді кезіп жүріп, ақырында Торғай жеріндегі Қабырға деген өзен-судың бойына тоқтады: мына жақта Үргеніш, Қоқаннан, мына жақта естек-қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың Қыпшақ деген руға жақынырақ екен деп. Сол жерді ұнатып қайтқан соң, қысты өткізіп, жаздың жылы уақытында кедейлерін жалаңаш-жалпы көшіріп, Қабырға бойына алып келді.

Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол жүріп ұрлық, барымтаны әдет еткен. Інісінің қанша айтқан ақылына болмай, үш-төрт үймен жалғыз-ақ сол көшпей, ескі орны Түркістан жағында қалды.

Қабырғаның бойына келген соң, Сейітқұл қолына кетпен алып, отыз үйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп, егін егуге кірісті. Түркістан жағында көрген үлгісімен судан арық қазып шығарып, егінге су жіберді. Егін піскен соң орып, жиып алып, артығын төңірегіндегі көшпелі елге сатып мал етті. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан-жылға күшейтіп, арық басында шығыр салып, суды шығырмен айдап, астықтың (ол күнде бидай, тары, арпа егеді екен) артығын төңіректегі елге малға айырбас етумен бұлардың мал-бараны көбейіп, бай болды. Мұны көріп әрбір көшпелі елдегі жарлы-жақыбайлар да келіп, Сейітқұлға қосылып, бес-алты жылда Сейітқұл елі деген ел төрт жүз үйге таянды дейді.

Хош, Сейітқұлдың өзі де, жиылған халқы да малдары көбейіп бай болысты. Елі жиылып Сейітқұл жұрт ағасы болды, енді сол жұртының адал бейнет, табан ет, маңдай терімен тапқан дәулетін аңдыған жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден сақтаудың қамын ойлап уайымға қалды. Солардан сақтану үшін Сейітқұл жұртын жиып кеңесіп, судың бір қолайлы жеріне шымнан биік қорған салдырды, малдарына реттеп бақташы, қару-жарақты қарауыл-шыңдауыл жүргізді. Бұлардың бұлайша бір ауызға қарап беркінген халық екенін байқаған соң, малға қызыққан сырттағы көшпелі халықтар батып келе алмады. Бұл жағынан көңілі тыныш болған соң Сейітқұл енді Бұхар, Қоқанға мал айдап, ол кенттерден қазақ қолы әр түрлі тауар* алдырып, жылда егін піскен уақытта манағы қорғанда жәрмеңке реуішті базар болды. Көшпелі халық белгілі уақытта малың, жүн-жабағысын, тері-терсегін келтіріп, егіншілер оларға астығын, тауарын айырбас етіп, осы қалпынша бір жағы егін, бір жағы саудамен Сейітқұлдың жұрты жұрттан асқан бай болыпты.

Манағы Сейітқұлдың ағасы аттаныс-түсіспен жұрттың малын ұрлап, бай боламын деп жүргенде,

* Тауар – орысша, товар.

Қоңырат жағында қолға түсіп, кім екені де белгісіз біреу өлтіріп кетіпті. Қалған малы-жанын ұрының малы деп Түркістан әкімдері талап алып, жамағаттарын Сейітқұл көп жылдар іздетіп, таптырып қасына алыпты-мыс.

Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның куәландыруы бойынша, 1830 жылдарда өтіпті-міс. Сол данышпан кісінің ақылымен егінді әдет еткен халық Қабырға суының бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында дереу егінге айналады. Ерінбей азаптанса, бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады.

9. Таза бұлақ

Үш жолаушы бір бұлақтың басында бір-біріне кез болыпты. Бұлақ бір тастақ жерден шыққан, айналасы қалың біткен ағаш, жапырақтары бұлақтың үстіне төгіліп, суы мұздай салқын, шыныдай жылтылдап тұрған сонша әдемі таза бұлақ екен. Су шыққан жеріне бір қазандай тасты біреу ойып қорғанша қылып, тастың су ағар жеріне жазу жазыпты: "Ей, жолаушы, болсаң осы бұлақтай бол!", – деп. Манағы үш жолаушы бұлақтан ішіп қанған соң жазуды оқып, біреуі саудагер екен, ол айтты:

– Бұл жазылған ақыл сөз екен: бұлақ күн-түн тынбай ағып, алыс жерлерге барады, бара-бара кеңейіп үлкейеді, бұған бөтен бұлақтар құйып, сөйте бара үлкен өзен болып кетеді. Мұнан мұрат сол: сен де, адам, тынбай қызмет қыл. Еш уақытта жалқауланып тоқтап қалма, сөйтсең ақырында сен де зорайып, мұратыңа жетесің дегені ме деп білемін, – деді.

Екінші жолаушы мүсәпір молда екен, басын шайқап:

– Жоқ, мен олай ойламаймын, бұл жазудың мағынасы сіздің ойлағаннан гөрі жоғарырақ соқса керек. Бұл бұлақ кім-кімге болса да даяр, ыстық-тағанның салқындатып жанын рахаттандырады,

сусағанның сусынын қандырады. Оның үшін ешкімнен ақы дәметпейді, бұлай болса адамға да ғибрат сол – біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығыңды ешкімге міндет етпе дегені болса керек, – деді.

Үшінші жолаушы көркем келген бір әдемі жігіт екен, бұл үндемей тұрды. Жолдастары сен не ойлайсың деп сұрады. Жігіт айтты:

– Менің ойыма бөтен бір нәрсе келеді. Бұл бұлақтың суы бір орнында тұнып тұрып, шөп-шалам түсіп, ылай-қоқым болса, бұған адам мен айуан мұнша ынтық болмас еді, бұлақ күн-түн тынбай ағып, тазаланып тұрғаны үшін ынтық болады. Олай болса, жазудың мағынасы – көңілінді, бойынды осы бұлақтай таза сақта, нешік бұлаққа қарасақ күн түссе күннің, шөп түссе шөптің сәулесін көреміз, көңілің сол реуішті сыртқа ашық көрініп тұрсын дегені ме деймін, – деді.

10. Әдеп

Бір жұрттың бас әкімі екінші бір байға жолығысып, сөйлесіп тұрғанда, қасынан бір жарлы мұжық* өтіп бара жатып иіліп, бас ұрып сәлем берді дейді. Оған қарсы әлгі үлкен әкім-төре онан да төменірек бас ұрып, сәлем алды. Қасындағы бай:

– Тақсыр, осынша жұрттың үстінен қараған әкімісіз, осы бір мұжыққа неге сонша бас ұрасыз? – деп айтты дейді.

Сонда әкім:

– Ешбір ілім-білім үйренбеген мұжық сонша иіліп әдепшілігін көрсеткенде, мен онан әдепсіз болып қалайын ба? – деді дейді.

11. Қанағат

Әзіреті Әліден бір кісі келіп сұрады:

– Толық байлық қайтсең табылады?

* Мұжық – орысша, шаруа адамы.

Әлі айтты:

– Қанағат ете білсең. Қанша мал көп те болса, қанағаты жоқ кісі байлыққа жеттім деп тоймайды; қанша мал аз да болса, барына қанағат ете білсе, бұл адамның көңілі жайлы, тынышырақ болады; соның үшін байлық қанағатта, – деді Әзіреті Әлі.

12. Мұңсыз адам

Бір патшаның ханымы ауру болып, жұрттан неше-неше дәрігер жидырып, ем еткізсе де, ешбір дауасы табылмады. Патша мұнан соң бақсы-балгерлерді жидырып, жарлық айтты:

– Балдарыңызды ашып, осы ханымға не ем болатынын табыңыз, егер таппасаңыз, бәріңізді де асып өлтіремін, – деді.

Бақсы-балгерлер қорқып, сасып тұрғанда, ішінде біреуі айтты:

– Мен бұл аурудың емін таптым.

Сол сөзбен мұны ханға алып келісті. Бұл балгер ханға айтты:

– Дүниеде мұңсыз кісі тауып, соның көйлегімен қақтырсаңыз, бұл ауруға сол ем екен.

Патша жер жүзіне жасауылдарын таратып, қанша іздетсе де, мұңсыз адам табылмады: біреу бай не бақты болса, баласы жоқ, екеуі де бар болса, не қатыны, не баласының мейірімі жоқ. Болмаса, біреулерден көрген кемшілігі бар, болмаса не өзі, не қатын-балалары сырқау, ең болмаса, сол айтылғанның бәрін Құдай берген болса, қанағат жоқ болғаннан уайымы көп, тағы ілгерірек болмадым деп.

Күдер үзіп, мұңсыз адам жоқ екен деп қойған кезде, бір күні патшаның баласы келе жатса, бір кедей адам даладағы бұзылған тамның түбіне келіп айтады:

– Бүгін жұмысымды бітірдім, қарнымды тойдырдым, енді не уайымым бар, кел жатып ұйықтайын деп, тамның қасындағы жиынды шөптің үстіне жығылды да жатты, бітегене болмай, қорылдап ұйықтап та қалды.

Патшазада мұны көріп, мұңсыз кісі таптым деп, патшаға хабар берді. Патша қуанып, жасауылдарын жіберді, ол мұңсызды алып келіңіз деп. Алып келген соң, бұл адамға алтын-күміс беріп, енді көйлегіңді бер деп қараса, мұңсыздың үстінде көйлегі де жоқ екен.

13. Әділдік

Хусейін қазының терезесінің түбіне келіп, екі жаман киімді тіленші:

– Құдай үшін қайыр беріңіз, – деді.

– Құдай өзі берер, барыңыз, – деді қазы.

– Пайғамбар ақы үшін.

– Ей, тіленшілер, енді басымды ауыртпай кетіңіз,

– деп ашуланып, қазы оқып отырған кітабын жерге атып ұрды.

– Аһ, қазы, бейшарашылыққа бір нәрсе берсеңші деп, тіленшілер кетпей, жылап тұрды.

Сонда қазы ыза болып, ұшып тұрып жұмыскерлерін шақырып бұйырды:

– Мынау бір-екі қыдырындыны зынданға тастаңыз, – деп. Бірақ ол арада тіленшілер жоқ болып кетті.

Мұнан соң үш күн өткен соң, қазыға көп қонақтар келіп, той болды. Қазының үйінің іші жарқыраған алтын, шамасыз сәулет, өзі терезесін ашып, сол терезе түбінде муфтимен әңгімелесіп, көзін Бағдаттың қаласына салып отыр екен. Сол уақытта терезе тұсынан әнеукүнгі екі тіленші тағы келді.

– Қуаныштарыңыз қайырлы болсын, қазы! Осы қуаныш үстінде бізді де бір нәрсе беріп қуантыңыз деп, жылап тұрды.

Сонда қазы қасындағы муфтиге айтты:

– Осы екі қыдырынды тіленшілер екінші рет келіп беймаза етеді. Халифа хазіреті осындайларға жаза бұйырмайды, сөйтсе де бұл жолы бұйрықсыз да болса, осы екі тіленшіні ұстатып кісендетемін. Бағдаттай қаланың сынын бұзып, қыдырып жүрмесін деп, адамдарын шақырды.

Сол уақытта екі тіленшінің өздері үйге кіріп келіп, үстіндегі ескі киімдерін тастап, біреуі айбатты дауыспен ақырды:

– Қазы! Мен сені қазы қойғанымда жұртқа қайырлы, байға, жарлыға бірдей, ақ-сарағат би болар ма екен деп, үміт етіп едім, бұл жаңылысыма тоба қылдым. Жапар, мынау оңбаған шіріген құртты алып, әділдікпен жазасын бер, жұртым көріп-білсін, патша құрығы ұзын екенін. Ерте ме, кеш пе қылған жамандық патшаға білінбей қалмайтынын, білінсе үлкен-кішілікке қарамай жаза тартатынын, – деп.

Жиылған қонақтар бұларды танып, аяқтарына құлап жығылысты. Тіленші болып келіп жүрген Харон Рашид деген халифа патшасы, қасындағысы Жапар деген уәзірі екен.

14. Петр патшаның тергелгені

Рига деген қаланы жаулап алғанның соңында, Петр патша Мешников деген князға және Шереметьев деген графқа наград есебінде, жаулап алған жерлерден жер беріпті-мыс. Осындай берілген жердің біреуі Рига қаласының бір қарапайым адамына тиісті жер екен, барып патшаға арыз етті:

– Не күнәм бар, жерімді біреу алғандай? – деп.

Патша арызын тыңдап болып айтты:

– Арызың дұрыс болса, тиісті қазыларға арыз ет.

Ол кісі арыз берді:

– Мешников деген князь жерімді тартып алды, – деп.

Қазылар арызын алып сұрап еді, Мешников жауап берді:

– Ол жерді маған наградқа патша берді.

Қазылар Петр патшаға да хабар беріп, патша өзі де келді. Патшадан да жауап сұрап болып, ақырында қазылар:

– Петр патшаның бұл ісі дұрыс емес, нахақ біреудің жерін наградқа беріпті деп, жерді иесіне қайтаруға бұйырысты.

Патша билігін есітіп болған соң тұра келіп, қазылардың бетінен сүйіпті:
– Әділдіктеріне Алла разы болсын!
Законға мен мұнша көнгенімде, бөтендер көнбестік етуді ойынан шығарсын!

15. Мұжық пен жасауыл

Бір мұжық далада жүріп, бір түрлі әдемі тас тауып алып, көршісінен сұрады:

– Бұл тасты не қылсам болады? – деп.

Көршісі айтты:

– Патшаға алып бар.

Сонымен мұжық келіп, патшаның алдындағы жасауылының аяғына жығылып, мені патшаға жолықтыр деп тілек етті.

– Не жұмысың бар? – деді.

– Патшаға сый алып келемін, – деді.

Жасауыл айтты:

– Патша саған не сый берсе, жартысын маған бер, болмаса жолықтырмаймын.

Мұжық бұған разы болды.

Мұнан соң мұжықты патшаға алып келісті. Патша тасын алып, мұжыққа Алла разы болсын айтып, мың теңге беріп еді, мұжық аяғына жығылып:

– Тақсыр, мың теңгені алмаймын, арқама елу шыбық дүрелеңіз, – деді.

Патша бір мәнісі бар шығар деп, жасауылына бұйырды:

– Ақырын ғана мұның арқасына елу шыбық соқ, – деп. Жиырма бес шыбығын соғып болғанда, мұжық айтты:

– Енді маған болар, қалғанын жасауылға салдырыңыз, алған сыйымның жартысын не де болса соған бермек едім. Бұл жасауылды шақыртып, оған келістіріп жиырма бес шыбық ұрдырды. Сонан соң бұл аяласына разы болып, мұжыққа патша екі мың теңге бергізді дейді.

16. Жомарт

Атымтай жомарт өзі есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі-құсқы киім киіп, отын кесіп, шөп тасып, жұмыс қылады екен. Бір күні өзінің жақын таныстары сұрады дейді:

– Жомарт, Құдай берген дәулетіңіз бар, ақша, тамақ, жалаңашқа киім, үйсіздерге үй болдыңыз; сөйтіп тұрып, өз басыңызды кемшілікке салып, жете алмаған жарлыша отын кесіп, шөп тасығаныңыздың мәнісі не? – деп.

Жомарт айтты дейді:

– Төрт түрлі себеп бар: әуелгісі, әдемі ат, асыл киім, асқан сәулетті өнебойы әдет етсең, көңілге желік кіргізеді, сол желіккен көңілмен, өзімнен терезесі төмен бейшаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын деп қорқамын. Екіншісі, бар бола тұрып, мен жұмыс қылсам, мұның кемшілік емес екенін біліп, кейінгілер ғибрат алсын деймін. Үшіншісі, күн сайын өз бейнетіммен тапқан бір-екі пұлға нан сатып алып жесем де, бойыма сол тамақ болып тарайды, еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі, Құдай-тағаламның берген дәулетін өзімсініп, тиісті орындарына жаратпай, көбісін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген Иесіне күнәлі болармын деп қорқамын, – деді.

17. Сараңдық пен жинақылық

Бірнеше тәуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй үшін жылу жиямыз деп, әр үйге қыдырып барып жүріп, бір байдың үйіне келсе, бай жұмыскеріне бір кішкентай жіпті жаңбырда ұмытып, далада қалдырыпсың деп, қатты ұрсып тұр екен, ұрсып тұрып айтады:

– Сен білмеймісің, ол кішкентай ғана жіп те болса малға сатып алынған нәрсе, малдың табылуы оңай емес, – деп.

Мұны есітіп-көріп әлгі жылушылар өзді-өзі сөйлесті:

– Бір жаман жіпті далада ұмытып қалдырдың деп осынша кейіп тұрған адам бізге еш нәрсе бере қоймас, аузымызды ауыртпай, келген ізімізбен қайталық.

Ішінде біреуі айтты:

– Неміз кетіп барады, келген соң бұған да айтып кетелік.

Бұл сөзбен байға келіп сәлем берді, бай бұларды әдеппен үйіне кіргізді. Сонан соң келгендердің жұмысын есітіп, сол жердің өзінде бөтендерге қарағанда екі есе ақша шығарып берді және мұнан басқа төрт-бес қап астық беремін деп уәде етті. Мұнысын көріп жылушылар таңданып отырды да, өздерінің далада байды сараңға қосып қойғандарын айтысты. Сонда бай айтты:

– Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жинағаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетісті; жинақылық сараңдыққа қосылмайды, – деді.

18. Салақтық

Керім деген мешер өзі жұмысқа тәуір жігіт те болса, жуынып, кірсіз көйлек киіп, таза жүрумен ісі жоқ еді. Әркім айтушы еді:

– Саған не болды, Керім, бойыңнан кірінді ағызып жүргенше жуынсаң болмай ма? – деп.

– Қолым тимейді, – деуші еді.

Сөйтіп жүріп, тұла бойын шикан қаптап және қотыр болды. Бұл күйде құрысып-тырысып жатқанында әркім сұрайды:

– Керім, саған не болды? – деп.

Керім айтады екен:

– Күнәм үшін Құдайдың бір берген сазайы-дағы.

Оған қарсы таныстары:

– Рас, Керім, Құдай-тағала таза жүрмеген былғаныш кісіні сүймейді, тым болмаса жұмасында бір моншаға түсіп, не болмаса үйінде сабынмен жуынуды әдет етсең, бұл бәлеге душар болмас едің.

Сонымен Керімді ауру жататын үйге алып барып, таза жуындырып, таза киім киіндіріп, ем қылған соң, аз ба, көп пе жатып жазылды. Мұнан шыққан соң Керім бір заводқа барып жалданыпты. Өздеріңізге белгілі шығар, заводта нәрсе бояйтын бояулардың қайсысы у болады. Бір күні қожасы Керімге бір бояуды былғап қой деп беріпті. Былғап отырып-отырып, кәдімгі үйренген қалыбынша, қолын жумастан барып, тамаққа отырып нан жепті. Қолындағы бояудың жұғынының бәрі де жеп отырған нанына жабысып отырғанда, бір мезгілде Керімнің іші бүрісіп, ауыра бастапты. Әрлі-берлі, олай-былай аунақшып біраз жатып, Керім ұзамай-ақ жан тапсырыпты, әлгі бояуы у бояу екен.

19. Ақымақ дос

Бір мырза орманнан бір аю баласын ұстап алып, үйіне алып келіп, сонша жақсы күтіп асырапты. Бір күндерде мырза қатты ауырып, бір айдай төсектен тұрмай жатып, сол уақытта аюды да қараған кісі болмай, бұл да қатты жүдеп зарығыпты. Аурудан аз ғана тәуір болған соң, мырза бір күні далада, есік алдында отырып, күннің жылысымен маужырап қалғиды, бірақ маңдайына, бетіне шыбын қонып шыдатпады. Соның бәрін де манағы аю көріп отыр екен, мырзаға тыныштық бермегені үшін шыбынға қатты кейиді. Сөйтіп аю ыза бола тұра жұлқып кеткенде, шынжыры үзіліп кетіп, жүгіріп барды да, мырзаның бетіне табанымен салып келіп кеткенде, мырза қалпақтай ұшып, сол жерде-ақ жан тапсырды дейді.

Бұл іс Дәуіт пайғамбардың заманында болған екен. Аюды халық пайғамбарға сүйретіп алып барды, бұған қалайша жаза береміз деп. Өзіреті Дәуіт аюдан сұрады:

– Не себептен қожаңды өлтірдің?

Аю жылап айтты дейді:

– Қожам мені баласындай көріп асыраушы еді, ол ауырған уақытта мені күткен кісі болмай,

қожамның жазылуын тілеп зарықтым. Бүгін сол аурудан тәуірірек болып, қожамның далаға шыққанына қуанып қарап тұрғанымда, мырза есік алдында отырып, қалғиын деп еді, шыбындар тыныштық бермеді. Соған ашуым келіп ұрғанымда, қожам не себептен екенін білмедім, өліп қалды. Мен қожама қастық ойламадым, шыбынды қырайын деп едім, – деді.

20. Жаман жолдас

Екі дос кісі жолдастасып келе жатып, бір аюға ұшырапты. Бұл екі кісінің біреуі әлсіз ауру екен, екіншісі мықты жас жігіт аюды көрген соң бұл жігіт ауру жолдасын тастап, өзі бір үлкен ағаштың басына шығып кетті дейді. Ауру байғұс ағашқа шығуға дәрмені жоқ, жерге құлады да, созылып өлген кісі болды да жатты. Есітуі бар еді: аю өлген кісіге тимейді деп. Аю бұл жатқан кісінің қасына келіп иіскелеп тұрды да, дыбысы білінбеген соң, тастап жөніне кетті. Мұнан соң манағы жолдасы ағаштан түсіп, аурудан сұрапты:

– Достым, аю құлағыңа не сыбырлап кетті?

Ауру айтты дейді:

– Аю құлағыма ақыл сыбырлады, екінші рет тар жерде жолдасын тастап қашатын достармен жолдас болма деп деді, – дейді.

21. Айуанның естісі көп, бірақ адамдай толық ақылы жоқ

Ит – адамға шын дос жануар. Дүние жүзінде иттің неше атасының ұлы бар: біреуі қора, біреуі үй күзетеді, біреуі малшы орнына мал бағады, біреуі аң-құс алып береді, біреулері, тіпті, ат орнына жегіліп те жүріледі. Бұлардың бәрін де екінші кітапта уақытымен айтамыз. Англия жұртының ең үлкен Лондон деген қаласында өрт болған уақытта күйіп жатқан үйдің ішінде қалған балаларды алып шығуға үйретілген иттер бар. Соның біреуі Боб деген ит он екі баланы өрттен алып шығыпты.

Бір күні бір үй жанып, өрт сөндіргіш адамдар келген уақытта, бір қатын жылап тұрды “балам жанып жатқан үйде қалды” деп. Өртшілер әлгі Бобты жіберді. Боб баспалдақпен үйге кіріп, түтін ішінде жоқ боп кетіп, біраздан соң баланы көйлегінен тістеп қана алып келді. Шешесі қуанып, баласын алды. Өртшілер иттің от шалған жері жоқ па деп қарап тұрғанда, Боб өршеленіп жанған үйге қарай тағы ұмтыла беріпті. Өртшілер ойлады: шамасы үйде тағы бір бала бар шығар деп. Сонымен Бобты және қоя берді. Біраздан соң Боб аузында бір тістегені бар, үйден жүгіріп шыға келді. Қараса әпкелгені бір үлкен қуыршақ екен.

22. Өтіріктің залалы

Үш кісі аңға шығып, күні бойы құс аулап, жалғыз-ақ шөрегей үйрек атып алыпты. Кешке бір жерге келіп отырып сөйлеседі:

– Бұл үйректі үшеуіміз жеп тоймаймыз, біреуімізге жөні болмайды, – деп.

Ішінде біреуі қу жігіт екен, бұл айтты:

– Оған ақыл табылады, үйректі пісіріп жауып қоялық та, үшеуіміз де жатып ұйықталық, қайсымыз жақсырақ түс көрсек, үйректі сол жесін, – деді.

Осыған сөз қойысып, үйректі пісіріп жауып, өздері жатып ұйықтағанда, манағы қу тұрды да үйректі жеп алып, табағының үстін әуелгіше жауып қойды. Ертеңі жолдастарымен бірдей тұрып, қу сұрады:

– Не түс көрдіңіздер? – деп.

Біреуі айтты:

– Мен ақбоз атқа мініп, алтын тәж киіп, көкке ұшып жүр екенмін.

Екіншісі айтты:

– Мен ұшпаққа кіріп, хор қыздары маған қызмет етіп жүр екен.

Сонда қу айтты:

– Екеуіңдікі де рас, мен түсімде сендерге қарап тұрып едім, бірің патша болып көкке ұшып кеткен

соң, енді бірін ұшпаққа кіріп кеткен соң, бір шөрегей үйрекке бола қайтып келіп жатар ма деп, үйректі мен жеп қойдым, – деді.

23. Надандық

а)

Аңқау елге арамза молда тұрып балаларға сабақ оқыпты-мыс. Молда жазу да танымайтын надан сарт екен, балалардың қолына қағаз беріп, шимайлап оқытатын оқуы: “неке қияр ат болар, бала туса шат болар, оған асыл зат болар. Ат қояры семіз ат, сүндет басы үш түйе, искат деген бес түйе”.

Бір күндерде сол елге бір шын молда келіп, әлгі бала оқыған медресеге келіпті. Сонда арамза молда жалма-жан бір балаға келген молдаға есіттіріп сабақ берді дейді:

– Е-е, ме-е демелік, өзге былшыл не керек, он бес түйем, бір атым – жартысы сенікі, жартысы менікі.

ә)

Бір ноғай түн ортасында үйінен жалаң аяқ, жалаң бас қашып шығып, оны көрген соң қатын-баласы да үркіп, үйін тастай қашып, үздік-создық көршісінің үйіне барып тығылыпты.

Көрші:

– Мұның не? – депті.

Демін алып, ноғай біраздан соң жауап берді:

– Үйімді көптен бері жын-шайтан аралап жүр еді, күнде жатып қалсам, шайтандар үйімнің төбесінде жиылысып, ойын салып, тасырлатып жүруші еді, соларды қашыру үшін неше рет молдалар жидырып, дұға оқытып, көп пұлым шықты. Бүгін түнде тағы да бұрынғы қалыпша тасырлатып жүрген соң, ұйықтамай жатыр едім, бір мезгілде шайтанның біреуі тарс еткізіп, үйдің төбесін сындырып, маған қарай қарғыды, мен жалтарып қалып, бір жағымен қашып шықтым, апырмай, шайтанның мүйізі де

болады екен ғой, қашып бара жатқанда, қолым мүйізіне тиіп еді, – деді.

Көрші есті кісі екен:

– Кәні, шайтаныңды біз де көрелік деп, қолына фонарь алып, үш-төрт кісі ертіп, ноғайдың үйіне келді. Қараса, үйінің төбесін жұқа қамыстан тоқып салған екен, ортасы құлап түсіпті. Және қарап жүргенде бұрышта бір ешкі жайына күйсеп жатыр. Бітегене тұрған соң үй төбесінде маңыраған лақтардың даусы шықты, мұны есітіп, ешкі де тұра келіп маңырады. Соның артынша лақтар манағы құлаған жерден секіріп түсіп, енесіне қосылысыпты. Қараса, лақты ешкілер көршінің өзінікі екен, түнде үйдің төбесіне үйілген шөпке келіп жеп, ойын салуды әдет етіп жүріп, манағы үй төбесінің жұқа жерінен құлап түскен екен.

б)

Екі солдат жаздың бір әдемі күнінде сайранға шығып, бір ағаш қасынан өтіп келе жатқанда көкек шақырды дейді. Солдаттың біреуі тұрып айтты:

– Көкек тек құс емес, ол мені көріп шақырғанын ырым етемін, маған ұзамай-ақ бір дәулет жолығады екен, – деді.

Қасындағысы айтты:

– Көкек саған шақырған жоқ, маған шақырды, дәулетке мен жолығамын, – деп.

Әуелгісі айтты:

– Сен итке неғылған дәулет?

Оған қарсы екіншісі:

– Мен ит емес, сен ит деп, екеуі ұрысып, ұрыстан соң төбелесіп, екеуінің де аузы-мұрны қан болды. Мұнан соң екеуі де дәрігерге келіп, жараларына ем еттіріп отырып, ұрыстың неден басталғанын айтысты. Сонда дәрігер айтты дейді:

– Ей, ақылсыздар, ол көкек сендер үшін емес, менің үшін шақырған екен. Көкек шақырмаса, сендер төбелеспес едің, төбелес болмаса, сендер жаралы болып, мен емдеп ақы алып, олжа таппас едім, – деді.

в)

Менің бір дос адамым әңгіме етеді: 1875 жылда жолаушы келе жатып, бір ауылға түстім. Әңгімелесіп отырғанда бір бала келді, екі көзі жылағаннан ісіп кеткен. Бөтен балалардай ойнамай, тамақ та жемей отырған соң аяп, қасымдағы кісілерден сұрадым:

– Бұл бала неге қамығып жүр, ойнамайды, тамақ жемейді, – деп.

Сонда ауыл кісілері айтты:

– Бұл баланың кешегі күн ертемен шешесі қазаланды, өлген соң-ақ қасымыздағы қыр үстіндегі молалардың қасына апарып қойдық. Кешке бұзау қайтарып жүрген балалар моланың қасына барса, манағы әйелдің моласынан дауыстап шақырғандай көмескі бір үн келеді. Балалар бұзауларын тастай қашып, ауылға айтқан соң, үлкен кісілер де молаға жақындап барсақ, анық есіттік, моладан үн шыққанын. Бұл сұмдықты көрген соң, бір кесепетіне ұшыраймыз деп, ауылымызбен көшіп, бүгін осы жерге қондық. Сол әйелдің мынау он екі жасар баласы "әжем тірі жатыр ғой, көрден ашып алып бер" деп жылап, тілемеген адамы қалмады, әрине, ешкім көрге бармақ түгіл, қайта баланың тіпті өзін де жібермей бағып тұрмыз.

Сонда манағы бала өзі де жылап қоя берді:

– Ағеке, сіз бір қайыр жасасаңыз, әжем тірі қалуы рас, – деп.

Бұл балаға абайлап қарасам, сонша есті бала кескінді, қанша үлкендердің айтқанына болмай, өз ақылына салып, шешесін тірі қалды деп тұрғанына таңқалып, алдыма шақырып, сүйіп отырып айттым:

– Тірі болса да, болмаса да, шырағым, мен әженді барып көрейін.

Отырған кісілер үрпиісе тұра келді:

– Ойбай, мырза, айта көрмеңіз, өлген кісі тіріледі деп, көр ақтарған не сұмдық, ол дүниеде күнәсін тартып жатқан әйелге бола өзіңіз мерт боларсыз, – деп.

Мен балаға үйіңе барып, киініп кел деп шығарып жіберіп, отырған кісілерге айттым:

– Дұрыс, өлген кісі қайта тірілмейді, бірақ сіздер есінен танып жатқан әйелді өлді деп біліп, тірідей көмгенсіз. Дауыстап шақырғанын есітіп тұрып, ашып алмағаныңыздан қатты обалға қалыпсыз. Ешбір Құдай-тағаланың көлемінде жоқ, көрдегі азап – адам құлағына естіледі деген, – дедім.

Сол арада манағы бала келді. Ауылдан кетпен, күрек алып, қасымдағы екі жолдасыммен баланы ертіп молаға бардық, ауылдан қорыққанынан адам ермеді. Молаға барып, сырттан құлақ салсақ та, ешбір дыбыс естілмеді: сонан соң аштырып, екі кісі түсіріп қарасақ, бейшара әйелдің қолы-басы жара, қан, үстіндегі киімін айырып тастапты. Өзінің әлі күнге денесі жып-жылы екен. Әйелді көрден алып, үстіне шатыр тіккізіп, бір күн бақтым. Алған уақытта аз ғана жаны бар ма деп едім, сол күннің кешіне-ақ суынып, шынымен жан тапсырды.

Осындай істер әр елде болатын шығар деймін. Білімді зор дәрігерлер айтады: қайсыбір аурулар бар, бір жұмаға шейін адамды есінен тандырып, ешбір жан бар белгісі болмай жатқызатын деп. Соның үшін өлікті тым асықпай, байқаңқырап көму керек.

24. Жамандыққа жақсылық

Қызылбас патшасының Абдулла деген уәзірі бар еді. Соның заманында жұрт бұзылып, бір күні уәзір патшаға келе жатқанда халық қамап: "Дегенімізді істе, істемесең өлтіреміз" деп, ішінде бір батырағы уәзірдің сақалынан алып жұлықты. Уәзір ашу етпеді, бұлардан шыққан соң патшаға барып, жұрттың тілегін беріңіз деп өтініп, тілегенін патшадан алып берді және өзінің көрген кемшілігі үшін ешкімге жаза бермеңіз деп, оны да тілеп алды. Ертеңіне уәзірге бір саудагер келіп:

– Тақсыр, кеше сізді ренжітіп, сақалыңыздан жұлыққан кісіні айтайын деп келдім, ол Нағым деген менің көршім еді, алдырып жаза беріңіз, – деді.

Бұл сөзді есіткен соң уәзір саудагерді қайтарып, Нағымды шақыртып алды. Нағым менің кешегі ісімді біреу айтып танытқан екен деп, қорыққанынан үрейі кетіп, келе-ақ уәзірдің аяғына жығылды. Уәзір Нағымды жерден көтеріп, айтты дейді:

– Мен сені жазаландыру үшін шақырмадым, бірақ көршің саудагер жақсы кісі емес екен, сенің білместігіңді маған келіп айтты, екінші рет ол көршіңнен сақтанып жүргендей екенсің, соны айтайын деп шақырып едім, енді аман бол! – деп, ішкергі үйіне кіріп кетті дейді.

25. Сақып

Сақып деген бір жақсы кісі мал жимай жүріп, ақырында әл кеткенде, қатты кедейшілік тартып, бір күні етігі болмаған соң, жалаң аяқ далада жүргенінде, аяқтарын тас жыртып ренжітіпті. Сөйтіп, келе жатып, екі аяғы жоқ, ағаш балдақпен жүрген бір тіленшіге жолықты. Мұны көріп, Сақып аһ ұрып айтты дейді:

– Әй, Құдайым, ренжігеніме тоба қылдым, шүкір саған, менің жүруге аяғымды аман сақтағаныңа; мынау балдақты бейшараға жаңадан аяқ табылса, жалаңаяқ та болса жүгіріп жүруді дүниенің бір қызығы деп білер еді-ау деді, – дейді.

26. Тәкаппаршылық

Вениамин Франклин деген даңқты білім иесі, Америка жұртының кісісі, он сегіздегі жас күнінде, Медера деген қаланың бір қарт адамына қонақ болып, шығар уақытта қарт ішкергі бір есіктен шығарып салуға алып келіпті. Франклин бұл кісіге сөйлесе келе жатып, алдында не барын аңғармай, есікке жақындағанда қарт дауыстапты:

– Еңкей, еңкей, – деп.

Сүй дегенше болмай, есік аласа екен, маңдайшасына Франклин маңдайымен тарс ете түсіпті. Сонда қарт күліп айтты дейді:

– Бұл кішкентай реніш сізге екіншіде ақыл болар; ұмытпағайсың, сен жассың, өмірің алдында, басыңды тым жоғары ұстамай, төмен иіңкіреп жүрсең, мұнан да артық неше соққылардан құтыларсың.

Бұл сөзді Франклин сексен жасқа келгенше ұмытпай, әрдайым айтушы еді:

– Сол қарттың ақылы маған көп пайда болды және көзіммен көрдім: басын жоғары көтерген тәкаппарлардың нешеуінің әлек болғанын, – деп.

27. Киіз үй мен ағаш үй

1876 жылда мен судьялық орында тұрғанымда, екі ептес* адам бір-бірімен ұрысып арызға келді. Біреуі мешер**, біреуі қазақ – екеуі де іскер, қазақтарға жер үй, ағаш үй істеп, көп мал тауып жүруші еді. Ұрыстарының себебі:

– Қыстың күні тоңармыз, өзімізге бір жер үй салып алалық – депті мешер.

Қазақ айтыпты:

– Жоқ, киіз қос істеп алалық, қысымызға да, жазымызға да бұл қолайлы, біреу жұмысқа шақырса, қосымызды қыс болсын, жаз болсын артып жүре береміз.

Мешер айтыпты:

– Ой, киіз үйің құрысын, не күндіз, не түнде бір жылынбай, бүрісіп отырғаның.

Қазақ айтыпты:

– Сенің ағаш үйің құрысын, көшсең артуыңа көнбейтін.

Сонымен біреуі киіз үйді, біреуі ағаш үйді мақтап, таласып отырып, бірін-бірі сөгіп, ақырында қайсымыздың сөзіміз дұрыстығын судьяға сынатамыз деп, маған келіпті. Екеуі де өзіме белгілі ақкөңіл, бейнетқор адамдар еді.

Істің себебін білген соң, сұрадым:

* Ептес – татарша, дос, жолдас деген ұғымды білдіреді.

** Мешер – шоқынған татарлар.

– Айына екеуің қанша мал табасың?

Олар айтты:

– Екеуіміз 40-50 теңге табамыз.

– Қос пен жер үйдің бәсі не болады?

Олар айтты:

– Екеуімізге кішкентай ғана қос, кішкентай жер үй болса болады, жұмысын өзіміз істейміз.

– Бұрын қайда тұрып жүруші едіңіз?

– Ел жайлауға кеткенде біреудің киіз үйін жалдап, жазына 10-15 теңге беруші едік, қыс болса кез келген үйде жатып тұрушы едік, не болмаса бір үйді меншіктеп жатсақ, оған да ақы беруші едік.

Сонан соң айттым:

– Екеуіңнің де сөздеріңіз дұрыс. Киіз үй көшіп-қонып жүруге қолайлы: жаз ел жайлауға кеткенде, сіздер қыстауда қалып, бір қыстаудан бір қыстауға көшіп, сонда алып жүруге киіз қос қолайлы және жаз қоста тоңу түгіл ауасы да ағаш үйден жақсырақ болады. Соның үшін, сен қазақ, бір шағын қос істеп ал. Қыс қазақ үй салдырмайды, ол уақытта сіздер әр түрлі уақ жұмыстар істейсіз, көбісінше үйде отырып. Күні бойы далада жүрген жұмыс адамына, түнде бір мезгіл жылы жер де керек: дұрыстап дем алып және жұмысқа ренжімей даяр болуға. Соның үшін, сен мешер, бір жер үй істеп ал. Сонымен жаз қосты алып жүріп, сонда тұрарсыз, қыс жер үйде тұрарсыз және жыл сайын біреудің үйін жалдап жүрген ақшаңызға неше жылдық қос пен үй істеп алсаңыз, ақырында бұл пайдалы болар, – дедім.

Екеуі де төре маған тиді деп, біреуі қос сатып аламын, біреуі жер үй саламын деп, шығып бара жатқанда және шақырдым:

– Екеуің жер үйді бірігіп жасайсыңдар ма, жоқ басқа-басқа жасайсыңдар ма? – деп сұрадым.

Қазақ айтты:

– Үйін мешер өзі істей берсін, мен қос тауып аламын.

Сонда және төрелік айттым:

– Сен мешер, жаз болса, мынау қазақтың алған қосында бірге тұрасың, соның үшін қостың жарты пұлын сен төле; сен қазақ, қыс болса, мынау

мешердің жылы земленкесінде бірге тұрасың, соның үшін земленкені сен де бірге істес.

Екеуі де менікі дұрысқа шықты деп және құлдық ұрысып, шығып кетті.

28. Данышпан қазы

Алжир жұртының патшасы Бауакас деген қол астындағы қалалардың біреуінде бір данышпан қазы бар, онан өтірік айтып ешкім құтылмайды, даугердің қайсысының ісінің ақ екенін айтпай табады деп есітіп, рас па екен, білейінші деп, бір көпес кескінді киініп, қазыға қарай жүрді дейді. Қалаға кіре бергенде, бір аяғы жоқ ақсақ тіленші қайыр сұрады. Бауакас қайыр беріп өтейін деп еді, тіленші етегінен ұстап айрылмады:

– Мен қайыр бергенім жоқ па, енді не керек? – деді Бауакас.

Тіленші айтты:

– Қайыр бердің, бірақ тағы бір қайыр қыл, мені мінгестіріп, орам ортасына жеткізіп таста, әйтпесе базардағы ат пен түйелер басып кете ме деп қорқамын, – деді.

Бауакас тіленшіні мінгестіріп, орам ортасына жеткен соң тоқтады, тіленшіні түсірейін деп. Тіленші түспеді. Бауакас айтты:

– Енді неге тұрсың, түс, орам ортасына жеттік қой.

Тіленші айтты:

– Неге түсейін, ат менікі, атыма дау еткің келсе, қазыға жүр.

Төңіректегі халық жиылып, бұлардың дауын есітіп, бәрі де айтты:

– Қазыға барыңыз, ол қайсыңның ақ-қаранды табар, – деп.

Бауакас тіленшімен қазыға келісті. Келсе қазының алдында бұрынырақ келіп тұрған да даугерлер бар екен. Қазы ретпен сұрап отырып, бір молда мен мұжықты шақырды. Бұл екеуі бір қатынға талас, молда менің қатыным, мұжық менің қатыным дейді. Сөздерін тыңдап болып, оларға қазы айтты:

– Қатынды мұнда қалдырып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Олардан соң рет бір қасапшы мен май сатушыға келді. Қасапшының тұла бойы қан, майшының үстібасы май. Қасапшының қолында ұстаған ақшасы бар, майшы сол ақша ұстаған қолынан ұстап жібермей тұр. Қасапшы айтады:

– Мен бұл майшыдан май сатып алып, ақшасын беруге қалтамды шығарып едім, майшы ақшаңның бәрін тартып аламын деп, қолымнан ұстады. Сол ұстаған қалыбымен ақшаны тартып ала алмаған соң, саған бәле саламын деп сізге келді.

Майшы айтты:

– Бұл сөз өтірік, қазы. Қасапшы маған май сатып алуға келген соң, бір бақыраш май құйып бердім. Сонда қасапшы айтты: бір алтын айырып бер деп. Мен айырып берейін деп, қалтасымен ақшамды шығарып алдымыздағы тақтайға қойғанымда, қасапшы ақшаны алып қашайын деп еді, қолынан ұстай алып, жібермей сізге келтірдім, – деді.

Тыңдап болып, қазы айтты:

– Ақшаны мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Енді кезек Бауакаст пен тіленшіге келді. Бауакаст бастан-аяқ істің мәнісін айтып еді, тіленші дауыстады:

– Мұның сөзі өтірік. Мен атқа мініп қалаға келе жатыр едім, бұл көпес жерде отыр екен, қалаға жеткізіп таста деп өтінді. Сонан соң, атыма мінгізіп, қалаға келтірген соң, түс десем, аттан түспей, ат, тіпті, өзімдікі деп әуре етіп жүргені, – деді.

Қазы азырақ ойланып тұрып:

– Атты мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз, – деді.

Келесі күні көп кісі жиылды, қазының төресін есітеміз деп.

Әуелі молда мен мұжық келді. Оларға қазы бұйырды:

– Қатын молданікі, мұжыққа елу шыбық ұрыңыз.

Айтқанынша сол жерде-ақ қатынды молда алып, мұжыққа жасауыл елу шыбық ұрды.

Екінші қасапшы мен майшы келді. Қазы:

– Ақша, қасапшы, сенікі, майшыға елу шыбық ұрыңыз.

Үшінші Бауакаст пен тіленші келді. Қазы Бауакастан сұрады:

– Жиырма аттың ішінен атыңды танып алармысың?

Бауакаст айтты:

– Танырмын.

Тіленшіге тағы:

– Сен де танырмысың, – деді қазы.

Ол да айтты:

– Танырмын.

Сонан соң екеуін де маған еріңіз деп, ат қораға алып келді. Қораға әуелі Бауакасты кіргізіп, ол көп аттардың ішінен түп-тура барып, өз атын ұстады. Оның артынан тіленшіні кіргізіп еді, ол да атты танып, қасына барды. Сонан соң қазы орнына келіп отырып, төре берді:

– Ат, көпес, сенікі, тіленшіге елу шыбық соғыңыз.

Бұл істердің төресін беріп, орнына келтірілген соң, қазы үйіне барды. Бауакаст қалмай ере келді.

– Сен неге келесің – деді қазы, – әлде берген төреме разы болмадың ба?

– Жоқ, – деді Бауакаст, – төренізге разымын, бірақ білгім келеді: қатынның молданікі екенін, ақшаның қасапшынікі екенін, аттың менікі екенін қайдан білдіңіз?

Қазы айтты:

– Қатын турасын білгенім, таңертең қатынды үйіме шақырып: “қара сауытыма қара сия құй дедім”. Қатын жып-жылдам қара сауытты жуып, сонан соң қара сия құйып, бұл іске сонша ептілік көрсетті. Мұнан көрінді, қара сия-сауытпенен айналысып көрген қатын екендігі; мұжық қатыны болса, ондай іске епті бола бермес еді. Осыдан молданың сөзінің растығы білінді.

Ақша турасын білгенім, ақшаны кеше кешке бір кесе суға салдым да, бүгін таңертең тұрып қарадым, судың бетіне май шықпас па екен деп; май шыққан жоқ екен. Мұнан көрінеді, майшының сөзі өтірік,

қасапшынікі дұрыс екендігі; не үшін десеңіз – майшының майлы қолымен ұстап тұтынған ақша болса, су бетіне ақшадан май жүзіп шығар еді. Бәрінен сіздің ат турасы қиынырақ болды: сен таныған атты тіленші де таныды, бірақ, менің де ойым сендерге ат таныту емес еді, ат қайсынды таныр екен деп, атқораға алып барып едім. Сіз аттың қасына барғанда оқыранып, ат саған мойнын созды; тіленші қасына барғанда, құлағын жымитып, аяғын көтерді – мұнан ат сенікі екендігі білінді, – деді.

Сонда Бауакас айтты:

– Мен көпес емес, Бауакас деген патшаңмын. Сен туралы жұрттың айтуы дұрыс па екен деп, білу үшін келіп едім, айтқандай бар екенсің. Енді тілегің болса, тіле, – деді.

Қазы:

– Маған сый керек емес. Патшамның осы мақтағаны да маған жетерлік сый деді, – дейді.

29. Үш ұры

Бір сарт қалаға бір есек, бір ешкі сатуға алып келеді: ешкісінің мойнында қоңырауы бар екен. Мұны үш ұры көріп, біреуі айтты:

– Мен осы сарттың өзіне білдірмей, ешкісін ұрлап аламын.

Екіншісі айтты:

– Мен қолындағы есегін ұрлап аламын.

Үшіншісі айтты:

– Оның бәрі де қиын емес, мына мен сарттың өзінің үстіндегі киімін де ұрлап аламын.

Сол сөзбен бастапқы ұры сарттың артқы жағынан келіп, ешкінің мойнындағы қоңырауды алып, есектің құйрығына тақты да, ешкіні жетектеп далаға алып кетті. Біраздан соң, сарт артына қараса, ешкі жоқ.

Сөйтіп аң-таң болып тұрғанда, екінші ұры келіп:

– Не қылып жүрсің? – деп сұрады.

Сарт:

– Ешкімді алдырдым, – деді.

Ұры айтты:

– Мен көрдім, ешкі жетектеген біреу жаңа ғана осы орманға кіріп кетті, қусаң жетесің.

Сарт:

– Ендеше, Құдай үшін, есегімді ұстай тұр деп, есегін ұрыға ұстатып, өзі ағашқа жүгіріп кіргенде, бұл ұры есекті алып жөнелді. Біраздан соң қайтып келсе, есегі тағы жоқ. Мұнан соң сарт байғұс жылап-жылап жолға түсіп жүре берді.

Сарт сүйтіп келе жатса, жолдың үстінде, судың жағасында жылап отырған бір адамға ұшырап:

– Неге жылап отырсың? – деп сұрады.

Ол кісі айтты:

– Бір байдың қызметкері едім, бай бір қапшық алтын беріп, қалаға алып бар деп жіберіп еді, осы судың жағасына жеткен соң, дем алайыншы деп, сүйеніп жатып ұйықтап кетіп, ұйқы ішінде абайсыз қапшықты суға итеріп жіберіппін, енді не қыларымды біле алмай отырғаным.

Сарт:

– Ендеше суға неге түсіп алтыныңды алмайсың? – деді.

Кісі айтты:

– Жүзе білмегеннен судан қорқушы едім, қапшықты алып берген кісіге 20 алтын берер едім.

Сарт ойлады:

– Есегім мен ешкімді алдырғаным үшін, маған бұл Құдайдың жіберген олжасы шығар, қапшығын әперіп, 20 алтын алайын деп, жалма-жан шешініп, киімінің бәрін тастап, суға түсті. Су ішінде олай-бұлай жүзіп, таяз жерінде жүріп издесе де қапшық табылмады. Біраздан соң шаршап қайтып келсе, киімін манағы үшінші ұры алып жөнелген екен.

30. Үнді

Үнді жұртының бір адамы бір жақтан үйіне қайтып келсе, үйдің қасындағы ағаштың басына кептіруге іліп қойған еті жоқ. Ағаштың айналасын әбден жүріп, қарап болған соң, орамға шығып, жолай дауыстап сұрайды:

– Аласа бойлы, қолында шолақ мылтығы бар, сонында тарақ құйрық кішкентай иті бар бір қарт адам көрдіңіз бе? – деп.

Бұл кісіні әркім көрген екен, сілтеуменен барып тауып, ұрысын ұстапты-мыс. Ауылдас адамдары үндіден ұрының түсі-түгін қайдан білдіңіз деп сұрасыпты. Сонда үнді айтты дейді:

– Ұрының аласа бойлы екенін білгенім, менің қолыммен ілген етімді, ол ағаштан аяғының астына тас қойып, соның үстіне шығып алыпты. Қарт екенін білгенім, жүргендегі ізінен байқадым, адымының арасы тым жақын екен. Мылтығының қысқа екенін, етімді ұрларда мылтығын ағашқа сүйеп қойған екен, сонда мылтықтың аузы ағаштың кішкене қабығын жырып кетіпті, жер мен сол жырылған қабықтың арасынан шамаладым. Ұрының қасында иті бар екенін және ол иттің өзі кішкентай, құйрығы тарақ құйрық екенін білгенім, етімді ұрлап жатқанда, ит анадай бір құмайтырақ жерде отырған екен: соның құмға түсіп қалған өзінің және бұлғаңдатқан құйрығының табынан байқадым, – депті-міс.

31. Жиренше шешен

Жиренше шешен жолаушы келе жатып, бір ауылдың тұсына келсе, ауылмен екі арада өзен-су тұрған соң, өткелін біле алмай, сасып тұрғанда, судың ар жағынан су алуға шелекпен бір қыз келді дейді. Жиренше дауыстап сұрады:

– Бұл өзеннің өткелі қайда? – деп.

Қыз айтты:

– Анау жақта бір өткел бар алыс, алыс та болса жақын; берірек бір өткел бар жақын, жақын да болса алыс.

Мұның не сөз екенін аңғармай, Жиренше жақын деген өткелге жүріп кетіп еді, судың орта жеріне барғанда, аты омбылап жығылып, үсті-басы былғанып, азар-мазар қайтып шықты. Сонан соң алыс та болса жақын деген өткелге барып, оп-оңай өтіп, ар жақтағы қыздың үйіне келді. Үйіне кіріп отырған соң, Жиренше қызға қарап:

– Жаным, қарным ашып, алыстан келемін, тамағыңның тәттісін бер, – деді.

Қыз айтты:

– Бір тамақ бар ащы, ащы да болса тәтті; бір тамақ бар тұщы, тұщы да болса ащы.

Жиренше:

– Ащы да болса тәтті деген тамағыңды келтір, – деді.

Қыз тұрып барып, шанаштан бір уыс тұз алып, бір аяқшаға салып, Жиреншенің алдына қойды. Жиренше мұны көріп:

– Жаным, құр тұзды қалай жеймін? – деді.

Сонда қыз үндемей тұзы жоқ қара көже құйып берді. Жиренше өзі де данышпан ақылды кісі, ойлап отырып, бұл сөздерге түсінді және өзінің үй иесінің берген мәзірін күтпей, тәтті тамағыңды бер деп сұрағанынан ұялды. Сол істерінен Жиренше қыздың есті қыз екенін аңғарып, ақырында өзіне қатындыққа айттырып алды дейді.

Қыздың аты Қарашаш сұлу, жұртқа белгілі көркем, данышпан болған соң, заманындағы хан күндеп, Жиреншемен қас болды. Бір күні ханның көңілі шапқан соң, аспазшылар алдына бір қаз пісіріп алып келіп қойысты. Жиренше қасында отыр екен, хан оған бұйырды:

– Бұл қазды өзіме, ханымға, екі балама және өзіңе, біріне артық, бірімізге кем жібермей, бөліп бер: егер біреуімізге бір мысқал артық не кем болса, өзіңді қатты жазаландырамын, – деп.

Жиренше қолына пышақ алып, әуелі қаздың басын кесіп ханға берді:

– Тақсыр, сіз біздің басымызсыз, міне сізге бас, – деп.

– Екінші, хан ханымсыз болмас, ханым хансыз болмас, құс мойынсыз болмас, олай болса ханым сіздің мойыныңыз деп, оған қаздың кеңірдегін кесіп алдына қойды.

– Мынау екі балаңыз: сіздің екі қанатыңыз, оларға міне қанат деп, қаздың екі қанатын кесіп қойды.

– Мен өзім, тақсыр, бас та емес, аяқ та емес, орташа ғана адаммын, мынау құстың орта денесі маған лайық деп, қаздың қалған денесін өз алдына қойды дейді.

Және біраз күн өткен соң, хан аң аулай, далаға шығып жүріп, домалап бара жатқан бір қаңбақты көріп, Жиреншеге бұйырды:

– Барып қаңбақтың көші-қонының қайда болатынын сұрап кел, жауабын дұрыс келтірмесең, жасауылдарға ұрдыруға бұйырамын, – деп.

Жиренше атын борбайға салып жіберіп шауып кетті де, қаңбақты қуып жетіп найзасымен шаншып тоқтатып, біраз тұрды-тұрды да, қайта шауып, ханға келіп айтты дейді:

– Тақсыр, қаңбақтан бұйрығыңызша сұрадым, қаңбақ айтты:

"Сұрата жіберген хан тентек пе, сұрай келген сен тентек пе, көшерімді жел біледі, қонарымды сай біледі" деп.

Осылайша әуре етіп, жүре-жүре, хан Жиреншенің ешбір тұзаққа түспегенінен өшігіп, енді ретін тапса, тіпті, өлтіріп қатынын алуға ойланды. Бұл ыңғайын таныған соң, Жиренше қайғыда болып жүргенде, бір күні Қарашаш сұлу байынан сұрады:

– Неге қамығасың? – деп.

Жиренше мәнісін айтты. Қарашаш айтты:

– Достым, қайғырма, бұған бір ақыл табылар. Екі күннен соң хан, билерді үйге қонаққа шақырыңыз.

Жиренше әлемнен озған шешен атанса да, өзі кедей екен дейді. Кедейлігі турасында әлі күнге қазақта қалған бір сөз де бар ғой: ханның сәулетті ордасында күні бойы әдемі төсек үстінде отырып, кеш өзінің қара лашығына келіп, тулақ үстіне жатып айтады-мыс: "айхай менің өз үйім, кең сарайым боз үйім" деп. Қатынының әлгі айтқан сөзін есітіп, Жиренше айтты:

– Хан-қараны шақырып, қай жерге отырғызамыз және немен сыйлаймыз.

Қарашаш айтты:

– Оның ақылын маған қоя беріңіз.

Екі күн өткен соң, Жиренше ханды жан-жаранымен қонаққа шақырды. Хан да, жасауылдары да Жиренше бізді немен сыйлар екен, көрелік деп келіпті-міс. Сиганы үйге кіріп, симағаны далада киіз жайып, тегіс отырып болған соң, Қарашаш сұлу өзі тұрып ханның алдына бір аяқшаға салған аз ғана сүт-қаймақты келтіріп қойды.

Хан шынашағымен ғана қаймақтан аузына алып салып еді, бұл қаймақ ханның өмірінде жеп көрмеген артықша бір тәтті дәм және сол шынашағымен бір-екі алып жегенде тойып та қалды. Ханнан қалғанын қасындағы жақсыларына беріп, үй ішіндегі жан біткеннің бәрі де не тамақ екен деп, аз-аздан алып, дәмін татысты. Аттанар уақытта хан Қарашаш сұлудан сұрады:

– Сұлу, бұл берген тамағыңыз не тамақ? Біз көрмеген бір тәтті дәм екен, үйретсең аспазшыларыма бұйырайын, әрдайым осындай тамақ істеуге.

Сонда Қарашаш айтты дейді:

– Тақсыр, сіз білесіз біздің жарлы екенімізді: ерім сізді жақсыларымызбен қонақ етуге ниет еткен соң, не тамақпен сыйласам болар деп, уайымға қалдым; ақырында ойладым, дүниедегі тамақтың асылы адамның сүті болса керек, не үшін десеңіз, бала бес-алты жасқа келгенше де жалғыз емшек сүтімен күн көреді. Соның үшін өз сүтімді сауып, осы қаймақты істедім, – деді.

Хан "ah" деп, санын бір соғып, шыға жөнелді дейді.

Ол заманда да, бұл заманда да белгілі – емшегінің сүтін ішкен әйел шеше есебінде болады.

Мұнан бірнеше күннен соң, хан Жиреншені шақырып алып, қиянат істерімді кешіріңіз деп өтініп, көп мал сыйлапты-мыс.

III. ӘР ТҮРЛІ ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАР

1. Орақ батырдың баласы Әлібек мырзаның бір ханға айтқан сөзі

Садағына шалма салдырған,
Садағының бауларын,
Сары алтынға малдырған.
Қайыңнан жонған көп оқтың,
Кезін терең ойдырған.
Дұшпанына айбар болсын деп,
Мысыр* деген қаланың,
Тауығының жүнін қойдырған.
Құйқылжыған құла шұбар ат мінген,
Ішігі берен түлкіден,
Шапаны Қытай құлпыдан.
Ат үстіне мінгенде,
Құм сағыздай созылған.
Қызыл шұбар жай тартқан,
Жай тартқанда қолы ұзын,
Жауырыны жазық, мойны ұзын,
Маңдайы қарыс керілген,
Алыстан таудай көрінген,
Қарсы келген дұшпаны,
Қойдай үркіп шегінген.
Садағын сала асынып,
Қылышын қия байланып,
Айдынды Орақ, ай Орақ,
Айбалтасы қанды Орақ.
Орақ сынды еріңіз,
Қарны ашқан күнінде,
Сендей ханның баласын,
Қарсақтай қайранға ұрып өлтірген,
Мен сол хан Орақтың ұлымын!

* Мысыр – Египет елінің ежелгі астанасы.

Мен күңіренсем оңалтпан,
Атамның атын жоғалтпан.
Бес түлеген бөрімін,
Белге соқсаң жығылман.
Кенеулі қара бұлтпын,
Қабағы жаумай ашылман.
Бурылша аттан мықтымын,
Бұғалық салсаң тоқтаман.
Ұсталар соққан болатпын,
Үстіме дұшпан жолатпан.
Балуандық, батырлық,
Ерлік еттім жасымнан.
Жеті атаға жеткенше,
Алтынды ту түскен жоқ,
Әлі күнге басымнан.

Асылымды сұрасаң,
Қан жұқпас қара алмастан асылмын.
Сеніменен сегізінші жұртты алған,
Мен Орақтың ұлымын!
Тіліме нансаң пұсырман,
Қылышымның жүзінен,
Қызыл қырмызы қан төгілген,
Дұшпаны қойдай сөгілген.
Алаштан ұран шақырса,
Үстіне ауыр әскер жиылған.
Алыстан дұшпан көргенде,
Қара бір қасы қиылған.
Көк теңбіл темір киінген,
Екіталай жер болса,
Бір Тәңіріге сиынған.
Түрікпеннен барып мал тапқан,
Арыстаннан барып су татқан.
Қараңғыда жол тапқан,
Қапияда сөз тапқан,
Тумай атым жазылған,
Шаппай ізім қазылған,
Ашулансам, тап құландай тарпырмын.
Әкемді өлтіргенің жасырман,
Ет жүрегім сескеніп,

Аруағымды қашырман,
Алдыңа келіп "алдияр" деп бас ұрман!

Арқада жатқан құланмын,
Ашылмас қара тұманмын.
Жұрттан озған сұңқармын,
Басымды тартып тұрсаң да,
Арыстандай бұлқармын.
Айқай салсаң қызармын,
Айшылық тауыңды бұзармын.
Темірден шынжыр салсаң да,
Қаһарлансам үзермін,
Байталдай жұртыңды күзермін!
Мен қандай көзел тұқымы,
Дуды көрсе құтырған,
Қабырғамнан жардырып,
Қаратып өтімді алдырман.
Бәлем, мың болмақтан санда бол,
Сеніменен бір тоғыспай басылман!!!

2. Сейіт-Ахмет деген жігіттің үйіне түсірмеген құрбысына айтқан сөзі

Атақты Торы байдың баласы едің,
Жігіттің өзің теңді сарасы едің.
Бұрынғы атаң салған даңғыл жолдан,
Есебін қайдан таптың адасудың?

Үйіңе сөйлес қылдым кеш уақытта,
Мұндай кемдік көрмедім еш уақытта.
Әркімдер-ақ қонақ бол десіп еді,
Көңілім сырқатыңды сұрамақ-ты.

Батылсып түсе қалдым өзімсініп,
Біз қонсақ сізден шығын екі жілік.
"Аттансын, әйелім жоқ" деген сөзің,
Құрбына соның болды зор кемшілік.

Қалаға жақын жердің бәрі жиын,
Көп болса екі жілік елу тиын.

Шай-қантың азар болса, болар бір сом,
Сонда да ер жігітке қанша қиын.

Дос болсаң, дос сөге ме жайың жоқта,
Шамалап, ойлап өзің лайықта.
Егерде дұшпан біліп қондырмасаң,
Кетпей ме дұшпан сөгіп сол уақытта?!

Келдім бе осынша елге сыймағаннан,
Бір кешке нең кетеді сыйлағаннан.
Бір бүтін туды деген жігіт едің,
Айтамын бұл мінезге қимағаннан.

3. Нұржан бидің бір сөзі

Үйімізден шығып ек,
Кенжетайдың асына.
Алты-жеті жігіт ерді қасыма.
Кеш боп кетіп жете алмай,
Келіп едік, жігіттер,
Танабұға еліне,
Сарытайдың көліне.
Кенжетайды жиен деп,
Үлпімді алған күйеу деп.
Алдымыздан шығарды,
Нұрғожа ұлы Сауқалды.
Не қылса да іше алмай-ақ аттандық,
Үйінен үш-төрт аяқ саумалды.
Былай шығып қарасақ,
Алдымызда тұр екен,
Шілдебай мен Назарбай.
Кіріп келсек үйіне,
Қаладағы дым сасыған базардай,
Кенжетайдың ақ боз үйі,
Артымызда тұрып қалды-ау,
Далада жалғыз қалған мазардай.

4. Орынбай ақынның Ерден батырды мақтаған сөзі

Ассалаумалейкум, батыр Ерден!
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы керден.
Ішінде көп қарғаның бір бүркіттей,
Көзіме көріндің-ау келген жерден.

Сұңқардың екі мұртың жебесіндей,
Ақылың ұман-дайра кемесіндей.
Сұрасаң биіктігіңді мен айтайын,
Күн шалған Алатаудың төбесіндей!

Орынбай, кәні сенің шешендігің,
Көп шығар жігіттікте есерлігің.
Атығай, Қарауылдың* жақсылары,
Жіберді біліп кел деп есендігің.

Ұсынса қол жетпейтін асқар белім,
Өлімге қарсы келген, қорықпас серім.
Қарындас қадір білмес тірлікте –
Арыстандай асып туған есіл ерім.

Иілмес қарағайдай терегімсің,
Ақылың көз жетпейтін зерегімсің.
Қазақтың қазақ иісі тұрған шақта,
Алаштың баласына керегімсің.

Біз көрдік хан-қараның күйі-жайын,
Өсектеп жақсыларды не қылайын.
Көңілден қиял шығып шат болушы ек,
Батырым, дидарыңды көрген сайын.

Есілдің өзен бойын жүрдің жайлап,
Жібектей шалғынына бие байлап.
Керек бай, керек жарлы қонақ келсе,
Алдынан шығушы едің қойың сайлап.

* Атығай, Қарауыл – Орта жүздің ру аттары.

Елге кек, жұртқа намыс іс кез келсе,
Жақұттай шығушы едің көзің жайнап.
Уай Ерден, енді тумас сендей көзел,
Ішінен Бағаналы сендей қайнап!..

5. Әділдік көрмегені үшін бір төреге айтылған сөз

Тақсыр-тақсыр дегізіп тамсандырдың,
Сөйтіп жүріп аяққа қан салғыздың.
Жан жүрмейтін ісіме жан алғыздың,
Ақырында малымнан құр қалғыздың!

Оразаның түбіне мақсым жетер,
Азған елдің түбіне тақсыр жетер.
Әділдіктен хан тайса, наным кетер,
Жылай-жылай жарлының малы кетер.

Ай, тақсыр, бұл дүние өтер-кетер,
Мал иесі де артыңнан қуып жетер.
Жарлылар да бір табар әділқазы,
Таразылы күн болса арыз етер!

6. Бір ақынның әділ төреге айтқан сөзі

Ініңіз артыңа ерген біз бір ғаріп,
Әділ боп, іс бітірдің топты жарып.
Басқа әкім жүргенде қараңғы еді,
Ашылып дүние жүзі болды жарық!

Мырзамыз, құтты болсын басқан ізін,
Сақтасын қыдыр ата үйі-түзің!
Халықтың кіргіздіңіз берекесін,
Нұр шашып, көк шыққандай дүние жүзін.

Ағайын, араладың біраз елді,
Зорларға жарлы байғұс бір тенелді.
Басқа әкімнен әділдік мұнша көрмек,
Өңі түгіл, түсіне кірер ме енді.

Жасардық жолдас болып жарым айдай,
Көп қуаныш көңілімізге болды пайда.
Дүние жүзі толғандай болып едік,
Әрдайым мұндай дәуір бізге қайда?!

Мұнан да артық бақыт талабыңда,
Болдыңыз бас әкімнің қалауыңда.
Шалға пайда, шалбарға залал деген,
Ағайын жетімсіреп қалар мұнда.

Жүрсен де халық құрметтер биыл жаздай,
Өзіңе көрінесің бақытың аздай.
Баласын арғын-қыпшақ соңына ерттің,
Шұбартқан балапанын қоңыр қаздай.

Көрші ең жасты жақын назар салып,
Әр жерде қайтпақ болдым көңіліме алып.
Сонда да қасыңыздан қала алмадым,
Алдым ашық, соңғы жағым тұманданып.

7. Жаз

Сәуірде көтерілер рахмет туы,
Көрінер көк жүзінде қаз бен қуы.
Көктен жаңбыр, таулардан сулар жүріп,
Жайылар жер жүзіне қардың суы.
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Үстірер жерден шөпті нұрдың буы!

Жақындар Құдайымның көктен күні,
Тең болар жарлықпенен күн мен түні.
Аспаннан рақымменен күн төнгенде,
Қуанып қыбырлайды жанның бәрі.
Үйқыдан көзін ашқан жас балаша,
Жайқалып шыға келер жердің гүлі.

Шапақтан бұлт шығар мұнарланып,
Жаңбырлы күндер түсер тұманданып.
Адамзат нұр әуесін судай жұтар,
Шөл тартқан айуандарша құмарланып.

Жетпеген үлкендікке жас балалар,
Жүгірер ойдан қырға жұмарланып.

Сәуірде алуан-алуан жауар нөсер,
Нөсердің қуатымен жер шөбі өсер.
Көкорай дүние жүзі шалғын болып,
Жын, айуан, адамзат бауырын төсер.
Жан-жәндік рахат тауып тұру үшін,
Ұшпақтан хош иісті желдер есер.

Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен,
Құдайым дәрмен бол деп етер пәрмен.
Бір малы шаруаның екеу болып,
Қыстаудан ел шығады алуан-алуан.
Күлісіп, құшақтасып әзіл етер,
Әйелдер көш жөнелтіп, кейін қалған.

Жүгірер киік, құлан тау мен қырда,
Қуанып ықыласпен келген жылға.
Алыстан мұнарланған сағымдары –
Шақырып тұрар күліп, кел деп мұнда!
Көл бұзылып, көк шығып қойнын ашса,
Қаңқылдап қонар оған қаз бен тырна.

Адамзат сайран етер, көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай.
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасыды күркіресіп өзен мен сай.
Аяғын алшаң басып, түйе шығар,
Жаратқан мұнша таңсық жаббар-Құдай!

Кеш болса күн қонады таудан асып,
Шапаққа қызыл алтын нұрын шашып.
Аһ ұрып шүкірлікпен құшақтасар,
Рахатпен кеш уақтында неше асық.
Боз үйден таң алдында күйеу шықса,
Артынан қарар жары жүзін басып.

Құдайға шүкір айтар жас пен кәрі,
Бердің деп, жанға рахат мұндай дәрі!
Жын, айуан, адамзат, құрт-құмырсқа,

Разылық бір Құдайға асар зары.
Қырда, орман, жер жүзінде бәйшешектер,
Шуылдап, шүкір етер мұның бәрі!

8. Өзен

Таулардан өзен ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған.
Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпта,
Аралап тау мен тасты арқыраған.
Көңілің суын ішсең ашылады,
Денеңде бар дертінді қашырады.
Өксіген оттай жанып жануарлар,
Өзеннен рахат тауып басылады.
Тауларда тілсіз тұрған тоғайлары,
Шуылдап, желмен бірге бас ұрады.

Он мың мал айдап өтсең лай қалмайды,
Тасына су бармаған сай қалмайды.
Тасыған өзен-судың қуатымен,
Көк шығып, шөп бітпеген жай қалмайды.

Ел қыстап, күн көреді жанабында,
Дәм болар алуан-алуан балығында.
Ақ тасты, алтын тасты сынамаққа,
Сонда да аққан өзен қалыбында!

Қүдіретін Құдайымның көресің бе,
Не лас, тоқтар өзен денесінде.
Арыстан дем алуға суға кірсе,
Балықтар шымшып ойнар терісінде.

9. Қобыланды батыр мен Тайбурыл

"Әуелі Алла, анайым,
Ақ жаратқан, Құдайым!..
Ұшпақта хорлар сымбатты,
Үйде Құртқа жұбайым.

Жұбайым олқы болды деп,
Жемеймін, Бурыл*, уайым.
Шешен тұлпар деуші еді,
Шешеннің сөзін сынайын.
Жан серігім, Бурыл ат,
Жайың қалай, Бурыл-жан,
Қалқам, бүгін былаймын!

Жан серігім, жалғыз ат,
Төрт аяғың сом болат.
Қолтығыңда қос қанат,
Үстіңде мен аманат.
Үкілі құйрық, майда жал,
Кесер басың сары алтын.
Үстіңе біткен түгіннің –
Жартысы күміс, жартысы алтын,
Ырғала басып жүр, жарқын!
Құртқам баққан, Бурыл-жан,
Терлемесің күн салқын!

Жылқыда тұлпар сен едің,
Жігітте сұңқар мен едім.
Сен астымда сау тұрсаң,
Қырда жалды қыл құйрық,
Сенен озбас деп едім.
Аяғы екеу, бір басты,
Менен озбас деп едім.
Бүгінгі күн, Тайбурыл,
Қолқа салдым өзіңе,
Құлағың сал сөзіме.
Қырық күншілік Қазанды,
Көрсет бүгін көзіме!

Біздің ауыл алыста.
Азулыда көп жаудың,
Жылқылары қамыста.
Қатын Қобылан** қалды деп,
Кешегі кеткен жолдасқа,

* Бурыл – тұлпардың аты.

** Қобылан – “Қобыланды батыр” жырының басты кейіпкері.

Қоясың ба намысқа.
Қырық күншілік Қазанға,
Бір мезгілде жетуге,
Сендей малға алыс па?
Өз іші едің Қыпшақтың*,
Той бәйгемен жарыста.
Жаным-тәнім, Бурыл-жан,
Барыңды бүгін қарышта!"
Қобыланды соны айтты да,
Тартып-тартып жіберді,
Тайбурылдың санына.
Жан серігі Бурылдың,
Қатты батты жанына.
Жанына батпай не қылсын,
Сауысқан, қарға тойыңды,
Тайбурылдың санынан,
Қамшыдан тамған қанына.

Санына қамшы батқан соң,
Қанын судай шашқан соң,
Жоғарғы ерні жыбырлап,
Төменгі ерні қыбырлап,
Тайбурыл ат сөйлейді:
"Жан жолдасым, Қобыланды ер!
Айтқан сөзің шекер-бал.
Аямай тарттың қамшыны,
Батыр туған Қобылан нар.
Өлмесем де кеудемнен,
Шыға жаздады шыбын жан.

Жапанда жалғыз досыңа,
Әлде қандай кегің бар.
Қызылбастың жұртына,
Мұнша болдың ынтызар.
Жалғыздық кегің менен ал,
Жамбасыма қамшың сал.
Қалалы жерде қарғырмын,
Қазып салған кең орға.
Ақсұңқар құс түседі,

* Қыпшак – Орта жүз, тайпа аты.

Тамақ үшін ақ торға.
Төрт аяғым тең жорға,
Үстімде сен есенде,
Астыңда өзім есенде,
Қажу бар ма мен сорға?
Ат қылып Тәңірі жаратты,
Сен секілді батырға.

Жігіт адам қысылса,
Бір Тәңіріге жылай ма?!
Қырық күншілік Қазанға,
Жалғыз күнде жет дейсіз,
Ұшқан құсқа да оңай ма?
Қиын да болса, Қобыланды,
Қиналамын, қайтейін,
Уәдеңіз солай ма?!
Намаздыгер өткенше,
Намазшамға жеткенше,
Қазан ағаш бағысын,
Түсірмесем жүзіңе,
Көрсетпесем көзіңе,
Жан серігің Бурылды,
Сол жерде шал Құдайға!"

Сонан соң Қобылан қуанып,
"Шырағым, Бурыл, шу" деді:
Шу дегенде гуледі,
Табаны тасқа тимеді.
Тау мен тасты көрмеді,
Құлақтың түбі терледі,
Тер шыққан сайын өрледі,
Асқарды көзі көрмеді.
Көлденең жатқан көк тасқа,
Тіктеп тиген тұяғы,
Саз балшықтай иледі.
Жақын қылды алысты,
Берсін кімге намысты.
Күн төбеден аумай-ақ,
Түзеді бурыл шабысты.
Қос құлағы тігілді,
Қайырға біткен қамыстай.

Түс ауған соң бүктелді,
Илеуі жеткен қайыстай.
Байлаулы малдай шешілді,
Төрт аяғын көсілді,
Абресімдей есілді.
Кешегі кеткен көп қолға,
Жетемін деп Қобыланды,
Жоқ еді, тіпті, есінде.
Кеткен қолға аңқытып,
Ағыны қатты Бурылмен,
Жетті келіп бесінде!

Қобыланды батыр дем алып,
Алдыңғы жаққа қарады:
Көз ұшында бір адам,
Шауып өтіп барады.
Шауып жетсе Боқан ер,
Боқанға келді ар ма деп,
Алдыңда кісің бар ма деп?!
Онда Боқан сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
"Жылқы ішінде алалы,
Қалшын жүнді қаралы,
Аты қалар деп пе едің,
Өзіңнен үлкен ағаны.
Мынау белдің астында,
Қосдәулет кетіп барады".
Тайбурыл атты құтыртып,
Соған да келді сыпыртып.
"Үлкен едің, ар ма" деп,
"Алдыңда кісің бар ма" деп.
О да айтады: "алады...
Жоқ деп ең, Қобылан баланы,
Осынау белдің астында,
Аққозы кетіп барады".
Тайбурыл атты құтыртып,
Оған да келді сыпыртып:
"Үлкен едің, ар ма" деп,
"Алдыңда кісің бар ма" деп.
О да айтады: "баласың,
Енді алдыңда Қараман,

Жетсең соған барасың.
Жеткен-ді деп ойлаймын,
Өз көңіліме шамасын.
Кешегі күн шапқалы,
Құрдасыңның көрмедік,
Әлі күнге қарасын".
Бұлаңдаған Бурылға,
Тағы соқты қамшыны-ай.
Тайбурылдан тер ақты,
Көктен жауған тамшыдай.
Найзасы түспей қолынан,
Жұлдызы туды оңынан:
Боқанға жеткен бесінде,
Қараманның шұбалып,
Және жетті соңынан.
Артынан жетіп сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
"Болғаның ба, досым-ай,
Мақтаған атың осы ма-ай?
Он екі күнде жетерсің,
Менің жауда тіккен қосыма-ай... "
Електен өтсең Есенбай,
Қыс қыстауға Бәрсық жай.
Қобыланды шауып жөнелді,
Көп Қиятқа* қарамай.
Қалың Қият, көп қосын,
Бәрі қалды артында,
Бірі еруге жарамай.

Шынымен Қобылан шу деді,
Құбылып Бурыл гүледі.
Аманбайдың Ақтікен,
Аса қарғып жөнелді;
Қарсы келген қабақтан,
Қарғып асып жөнелді;
Сеңгір-сеңгір таулардан,
Секіріп асып жөнелді.
Ол төбе мен бұл төбе,
Бауыры шұбар көл төбе,

* Қият – ру атауы.

Онан да өтіп жол шекті,
Бөктергілі бүгіл сай,
Су түспеген терең сай,
Сыпсың біткен қарағай,
Онан да өтіп жөнелді.
Қамыстының қазды көл,
Қоғалының қулы көл,
Жекендінің жалғыз көл,
Шабактының шаңды көл,
Шағалалы шалқар көл,
Қызғыштының Қыздыкөл,
Қоратоғай қос көлден,
Айналасы Бескөлден,
Күдердінің Қарадөңінен,
Бесінде өтті деңінен.

Барлы-барлы, Барлы тау,
Басы биік қарлы тау.
Би жайлаған Алатау,
Хан жайлаған Қаратау.
Түйе мойнақ, иір тау,
Қыз емшекті сүйір тау,
Онан да өтіп жөнелді.
Атасу менен Манасшы,
Ішейін десең суы ащы,
Мал оттауға оты ащы,
Бұл жерден де өтіп жөнелді.
Қампай, Күмпей қасынан,
Жем, Темірдің басынан,
Қалбағайлы Бұлдыдан,
Қасқалдақты Ылдыдан,
Тобылғылы Нұрадан,
Сексеуілді жырадан,
Баялышты құмайттан,
Бүлдіргенді шыңайттан,
Жалғыз өтіп жөнелді.

Астындағы Бурылдың,
Жоғарғы ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп,
Жауған күндей күркіреп,

Жаңбырдай тері сіркіреп,
Омырауы есіктей,
Ойынды еті бесіктей.
Сырты сұлу Бурылдың,
Құмдаудан қазған күсіктей,
Қос құлағын қамшылап,
Жұптан тері тамшылап,
Тау суындай сылтылдап,
Ақ сауыты жылтылдап,
Тобық еті бұлтылдап,
Құбылып, ойнап жер басты.
Алдыңғыдан артқысын,
Сынық сүйем кем басты.
Жалғасып ұшқан қоңыр қаз,
Тозаңынан адасты.
Асқар төбе бел еді,
Бірде шауып желеді.
Көлденең жатқан көк тасқа,
Тіктеп тиген тұяғы,
Ұршығынан енеді.
Құбылып ойнап, жер басып,
Дөңгеленіп келеді.
Садақтың бауы сартылдап,
Жанында қылыш жалтылдап,
Масатыдан шалбардың,
Сала құлаш балағы,
Жел соққандай жалпылдап.
Белеңнен асты былқылдап,
Тозаңы шықты бұрқылдап.
Табанына тас тисе –
Түнде шаққан шақпақтай,
От шығады жылтылдап.
Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қысылып,
Бес жүз құлаш жазылды.
Омырау тері көпірді,
Бурыл-жан көкке секірді.
Шаба-шаба шатылды,
Тұяғымен ұшқан тас,
Қызылбас мылтық оғындай,
Аспан көкке атылды.

Тұяғымен тоздырды,
Бұтасыз майдан тақырды,
Тақиядай көрмейді,
Үстіне мінген батырды!
Бұлаңдап шапқан Бурылдың,
Маңдайында масат бар,
Марал ішсе таусылмас.
Құйрығында құдық бар,
Құлан ішсе таусылмас.
Қабырғасы қалқан тау,
Хандар мінсе қайыспас.
Омыртқасы орман-тау,
Ерлер мінсе қайыспас.
Арандай аузын ашады,
Аяғын топтап басады,
Жүні судай тасады.
Бір төбенің тозаңын,
Бір төбеге қосады!
Кешке таман Бурыл-жан,
Жын қаққанға ұқсады.
Құлан менен құлжаның,
Марал менен бұғының,
Ұзатпай алдын тосады.
Көл жағалай отырған,
Көк құтан мен қарабай,
Көтеріліп ұшқанша,
Белінен кесіп асады.
Дуадақ пен жек қалды,
Бірқазан құс көп қалды.
Әлде өтірік, әлде шын,
Ақсарыбас лашын,
Өлген құсты жеп қалды.
Ебелек ұшпас елсізден,
Құла, мидай шөлдерден,
Қан сасыған жерлерден,
Батпақ, ылай көлдерден,
Асқар-асқар белдерден,
Жалғыз шауып жол шекті.
Үмітін үзіп келеді,
Қараспан тауды жайлаған,
Қалың Қыпшақ елдерден!..

Намаздыгер өткенде,
Намазшамға жеткенде,
Белес-белес бел көрді,
Астында белдің ел көрді.
Мұны көріп Бурыл ат,
Қос құлағын қадады.
Шабысын түзеп алады,
Көздері оттай жанады.
Нақ ымырттың кезінде,
Қазан ердің көп жылқы,
Салып жетіп келеді.

ӨСИЕТ ӨЛЕҢДЕР

Жаратты неше алуан жұрт бір Құдайым,
Тең етті бәрімізге күн мен айын.
Адамның адам біткен баласымыз,
Қайсың бөлек тудың деп айырайын?!

Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер, бір-біріңе қарасыңыз!
Өмір деген бес күндік, кетер өтіп,
Атаң барған орынға барарсыңыз!

Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуіт өткен,
Патша боп, бұл дүниеге данқы кеткен.
Отыз ұлым бар ғой деп, кептік ойлап,
Құдайым отызын да әлек еткен.

Жылаған Дәуіт патша тоба қылып,
Өзінің пенде екенін сонда біліп.
Мұнан соң Тақ-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып.

Ескендір патша болып, дүниені алған,
Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман.
Жалғыз-ақ өлмеске айла табамын деп,
Ізденіп, мәңгі суын соған барған.

Мәнгіден су ішкенге өлім болмас,
Ескендір* мұны сұрап білгені рас.
Су әпкел деп жіберді уәзірлерін,
Уәзірі қасындағы Қыдыр-Ілияс.

Екеуі барды суға, судан ішті,
Бір кесе патша үшін және алысты.
Енді қайтып жүрелік деп тұрғанда,
Бір адамға сол жерде көзі түсті.

Сұрасты, мұнда отырған неткен жансыз,
Қарасақ келбетіңе мұсылмансыз.
Сонда ол кісі өз жайын баян етті:
"Мен-дағы бір патша едім, еш күмансыз.

Өлмеске мен де осындай талап еттім,
Бір күні осы суға келіп жеттім.
Әрбір іс уақытында қызық екен,
Ақыры өз басыма азап еттім.

Бір заман әлек болды барша елім,
Қалмады қыдырмаған ешбір жерім.
Кемдіктің неше түрлі бәрін көріп,
Аһ, енді өлім болса маған дедім!

Дүниені неше айналып, неше кездім,
Өз жаным мен денемнен өзім бездім.
Маған өлім бермеді Құдай-тағала,
Енді тастап дүниені мұнда келдім".

Аһ, деді Қыдыр-Ілияс қайтып келді,
Сонда да кеседегі суын берді.
Ішейін деп Ескендір ұмтылғанда,
Су Ескендір аузына бармады енді.

Тағында Тақ-Сүлеймен не қылмады,
Өмірін соңындағы шағындады.
Наушеруан** – діні кәпір, әділ өтті,
Дозаққа соның үшін жағылмады.

* Ескендір – Александр Македонский.

** Наушеруан – ежелгі дәуірдегі Иран патшасы.

Бұзғанбыз әділдікті бұл мал үшін,
Жиясыз оны-дағы бір жан үшін.
Өзөзіл періштенің бастығы екен,
Не болды тәкаппарлық қылғаны үшін?

Аюпты сегіз жылдай мың құрт жеді,
Большты бөлек-бөлек соның тәні.
Мал-жанның өре туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып, "Алла" деді.

Малды алды, баланы алды, сабыр етті,
Дұшпандар мысқыл атып жәбір етті.
Разымын не берсең де, Құдайым, деп,
Бәрін де қабақ шытпай қабыл етті.

Қорлама кем адамды болсаң дана,
Ғаріпті Құдай сүйсе нендей шара?!
Ер болған сиыр бағып Зенгібаба,
Пір болды түйешіден Ойсылқара.

Ұмытпа бай болдым деп бір Құдайды,
Жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды.
Мекенін білемісіз қайда қылды,
Жомарттық қылған үшін Атымтайдың.

Иманды ер Құдайынан ұялады,
Ұялып Иесінен сый алады.
Ренжітпе пенде болсаң бейшараны,
Көріп көңілі бір сынған пияла-ды.

Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен,
Кете бар кесе басың шындықпенен!
Қорек тап, бейнеттен де Тәңірің жәрдем,
Телмірме бір адамға мұңлықпенен!

Адамға бір өзіңдей көзін сүзбе,
Бір әділ, қазынасы кең патшанды ізде!
Керексіз еш пендесін қалдырмайды,
Жаратқан бір Тәңіріңнен күдер үзбе!

Мақтанба бақтымын деп бағыңызға,
Қартаймақ қиын сауда тағыңызда.

Іске аспай бақ-дәулетің қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

Мақтанба сұлуымын деп ажарыңа,
Ажарсыз адамдарды ал назарыңа!
Зылиқа, Жүсіппенен сұлу өткен,
Тұрмаған ажар ара ажалына!

Жүйрікте болмайды құрық сыналмаған,
Бақ тайса, ерге дәулет құралмаған.
Меңзеген асқар тауға есіл көңіл,
Дүниеде еш нәрседен тына алмаған!

Арық мал жан жолатпас бір жалданса,
Пенде ойлар кемімен деп, бір малданса.
Қадамы әзиз ердің ұзамайды,
Жігітке бақыт шіркін сырт айналса.

Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса.
Достарың, дұшпан түгіл, табалайды,
Аяғың бір нәрседен шалыс болса!

Асылы залымдардың лайланды,
Дүниені маған десен шыр айналдыр.
Ит үрер жақсыға да, жаманға да,
Қылмағы бірақ залал Құдайдан-ды!

Ей, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болушы болма.
Қолыңнан келсе қыл қайыр,
Кісіден алушы болма.
Жақсының жүзі жендетті –
Бір көруің ғанибетті.
Жаманның ісі міңдетті –
Зер берсе алушы болма!
Жоғары қарап оқ атпа,
Өзіңнің түсер қасыңа!
Ақылсыз жанды досым деп,
Басыңды қосып сыр айтпа:

Күндердің күні болғанда,
Ол жаман айғақ болар басыңа!
Бар күшінді сынаспай,
Палуандарменен күресте.
Таң боларсың әлемге,
Сөз боларсың көлемге.
Ақылсыз достан, ақылды дұшпан артық-ты:
Дұшпаныңнан бір сақтан!
Сырты майда, іші қан,
Ел ішінде жар-жора,
Достарыңнан бір сақтанғанда, мың сақтан!

Ей, жігіттер, үлгі алмаңыз,
Азған елдің ішінен:
Алыс-алыс қашыңыздар,
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңыздар,
Жақсыдан ғапыл қалмаңыздар.
Өзі болған ерлердің –
Аяғынан алмаңыздар:
Әр елге, әр жұртқа алтын сақа табылмас!

Бас ауырса бақсыларды,
Алып келіп бақтырарсың.
Жазықсыз жануарды сойып,
Өкпеменен қақтырарсың.
Жын-бәлекет қашады деп,
Тұмар алып тақтырарсың.
Білмес надан еткен істен,
Ешбір қайыр табылмас.

Алған жарың жаман болса,
Бір Тәңіріге көп налырсың;
Жарым сондай болса екен деп,
Көрінгенге көз саларсың.
Әзелде маңдайыңа нені жазса, соны аларсың,
Бәріңізге қасы қара, қызыл жүзді табылмас!

Іске аспай бақ-дәулетін қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

Мақтанба сұлумын деп ажарына,
Ажарсыз адамдарды ал назарыңа!
Зылиқа, Жүсіппенен сұлу өткен,
Тұрмаған ажар ара ажалына!

Жүйрікте болмайды құрық сыналмаған,
Бақ тайса, ерге дәулет құралмаған.
Меңзеген асқар тауға есіл көңіл,
Дүниеде еш нәрседен тына алмаған!

Арық мал жан жолатпас бір жалданса,
Пенде ойлар кемімен деп, бір малданса.
Қадамы әзиз ердің ұзамайды,
Жігітке бақыт шіркін сырт айналса.

Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса.
Достарың, дұшпан түгіл, табалайды,
Аяғың бір нәрседен шалыс болса!

Асылы залымдардың лайланды,
Дүниені маған десең шыр айналдыр.
Ит үрер жақсыға да, жаманға да,
Қылмағы бірақ залал Құдайдан-ды!

Ей, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болушы болма.
Қолыңнан келсе қыл қайыр,
Кісіден алушы болма.
Жақсының жүзі жендетті –
Бір көруің ғанибетті.
Жаманның ісі міндетті –
Зер берсе алушы болма!
Жоғары қарап оқ атпа,
Өзіңнің түсер қасыңа!
Ақылсыз жанды досым деп,
Басыңды қосып сыр айтпа:

Күндердің күні болғанда,
Ол жаман айғақ болар басыңа!
Бар күшінді сынаспай,
Палуандарменен күреспе.
Таң боларсың әлемге,
Сөз боларсың көлемге.
Ақылсыз достан, ақылды дұшпан артық-ты:
Дұшпаныңнан бір сақтан!
Сырты майда, іші қан,
Ел ішінде жар-жора,
Достарыңнан бір сақтанғанда, мың сақтан!

Ей, жігіттер, үлгі алмаңыз,
Азған елдің ішінен:
Алыс-алыс қашыңыздар,
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңыздар,
Жақсыдан ғапыл қалмаңыздар.
Өзі болған ерлердің –
Аяғынан алмаңыздар:
Әр елге, әр жұртқа алтын сақа табылмас!

Бас ауырса бақсыларды,
Алып келіп бақтырарсың.
Жазықсыз жануарды сойып,
Өкпеменен қақтырарсың.
Жын-бәлекет қашады деп,
Тұмар алып тақтырарсың.
Білмес надан еткен істен,
Ешбір қайыр табылмас.

Алған жарың жаман болса,
Бір Тәңіріге көп налырсың;
Жарым сондай болса екен деп,
Көрінгенге көз саларсың.
Өзелде маңдайыңа нені жазса, соны аларсың,
Бәріңізге қасы қара, қызыл жүзді табылмас!

Қатының өлсе, аһ ұрып қаларсың,
Оны-мұны қармалап.
Және біреуді аларсың,
Бір кеткен соң, қамқор әке-шешен табылмас.

Азған елдің хандары,
Тақ үстінде отырғандары:
Жарлыдан алып байларға,
Сыйлар берсе керек-ті.

Азған елдің қожасы,
Қыдырып келер есікке.
"Бұл үйде кім бар екен" деп,
Көзін салар тесікке.
Балаларын бастырып,
Қатындарын састырып,
Төрге қарай ұмтылып,
Тамақ үшін қылғынып,
Дұға қылса керек-ті.

Азған елдің молдасы,
Үлкен болар сәлдесі.
Аса бауыр қылмаңыз,
Оның рас емес олдасы.
Көрмей-білмей біреуге,
Куәлік берсе керек-ті!

Азған елдің билерінің,
Барар болсаң алдына,
Алым берсең тамағына,
Қарар ма ол сенің әліңе?
Қорадағы малыңа,
Төре берсе керек-ті.

Азған елдің байлары,
Ұлық тұтар басын-ай.
Қайда дәулетті адам болса,
Берер соған асын-ай.
Көзін сүзіп бір кәріп*,
Төгіп келсе жасын-ай,
Бермек түгіл, бейшараны,
Масқара қылса керек-ті.

Береке кеткен елдерде,
Күн қысқарса керек-ті.
Алатаудай атаға,
Ұл қышқырса керек-ті.
Бала-бала, бала деп,
Түнде шошып оянған.
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Түнде бесік таянған.

Аялы қолда талпынтқан,
Қаймақты сүттей қалқытқан.
Суық болса жөргектеп,
Қорғасын оқтай балқытқан.
Айналасына ас қойып,
Айдынды көлдей шалқытқан.
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі көйлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан.
Сондай сорлы анаға,
Қыз қышқырса керек-ті.

Азған елдің адамына,
Айтсаң тіліңді алмағай.
Кетсе шарлап жия алмағай,
Бір Тәңіріден ұялмағай.
Бір күн тоба қылайын,

* Кәріп – кедей адам.

Ертең тоба қылайын.
Қашан тоба қылғанымша,
Үзіп-жұлқып алайын деп,
Өлшеп берген өмірін,
Зая қылса керек-ті.

ЖАНАҚ ПЕН БАЛАНЫҢ АЙТЫСҚАНЫ

Бала:

Қалай, қалай сөйлейсің, жын қаққандай,
Хан ба едің елге келіп сын таққандай?
Елімнен келмей жатып жамбы* сұрап,
Бейне бір несиеге мал сатқандай!

Жанақ:

Қай найман, мына найман, бала найман,
Қалай ісік баласың адырайған.
Қалай айтсаң, олай айт өлеңіңді,
Қараң түгіл, ханыңды байқамаймын.

Бала:

Кәрі құл ашуланса елден кетсін,
Кедейді жамбы бермей тентіретсін.
Арғынның қаңғып жүрген кедей шалын,
Біздің ел мазақ етпей, енді нетсін.

Жанақ:

Мен-ақ кедей болайын, сен-ақ бай бол,
Сенікі төре-қара бұлғақтай бер.
Сөзіңді қылжақтаған есітпеймін,
Былтырғы берем деген жамбыңды бер!

Бала:

Әрине, алар едің жамбы берсем,
Кәрі құл, асырайын көшіп келсең.

* Жамбы – Қытай жұртының теңгесі.

Жамбыңды осы арадан бергізейін,
Ішінде осы топтың мені жеңсең!

Жанақ:

Берерсің, балам, жамбы жинатып-ақ,
Үрден келген Жәкенді сыйлатып-ақ.
А, балам, бермесіңе қоямын ба,
Алып-алып кетермін қиратып-ақ!

Бала:

Байына біздің елдің таңқаларсың,
Белгісі байлығының жамбы аларсың.
Жүрерсің мұнда келсең адам болып,
Лашыққа барғанда сандаларсың!

Жанақ:

Ақ ордам алты қанат жар басында,
Біздің ел, тіл тигізбе мал басына.
Біздің ел, тіл тигізсең мал басына,
А, балам, қолыңды әпкел оңбасына!

Бала:

Қайтейін арғын болсаң, найман елмін,
Алдыңда кесе жатқан сары белмін!
Аруақ сенде бар да, менде жоқ па,
Терезем терезеңмен теңгел елмін!

Жанақ:

А, бала, найман қайда, арғын қайда,
Жетті деп асы болма бір Құдайға!
Дал-дал боп Тарбағатай кетер едің,
Төрт ұлы бәйбішенің қосылмайды.

Бала:

Арғын қайда, найман қайда,
Білейін көптігіңді дуанға айда.
Жеріне Қарқаралы қала салып,
Тығылған тамам арғын жалғыз сайға.

Жанақ:

Осы сөз қатты тиді бүйрегіме,
Үйдегің шақ келе ме үйдегіме.
Арғынның айналасы алты айлық жол,
Қайткенде пар келесің ширегіме!

Бала:

Сіздің ел алтау болмай, сегіз болсын,
Байлығы арғындардың теңіз болсын!
Құры тілдің байлығын не қылайық,
Сынайық, арғын, найман егіз қонсын!

Жанақ:

Байлыққа кім тұрғанда Досан тұрған,
Қасында Байжан-Сымам қоса тұрған.
Қорадан он төрт мың қой бірден өрген,
Аламан шеннен шыққан Асан тұрған.
Шапса қылыш өтпеген Мұсам тұрған,
Маған неге сөйлейді осы антұрған?!

Бала:

А, Жанақ, тимей отыр қытығыма,
Найманның кім жеткендей ұшығына.
Тамам арғын жиылып тең бола ма,
Бір үйлі Тоқабайдай пұшығыма?!

Жанақ:

Мынау нетіп құтырған есер найман,
Бала деген қорықпас па бір Құдайдан?!
Ашуыма көп тиме енді, найман,
Домбырамен аузыңды қан қылғаймын.

Бала:

Қайтейін арғын болсаң, наймандаймын,
Мен сенің қай сертіңнен тайғандаймын.
Әркімнің ылайықты қаруы бар,
Аузыңа қобызыммен қойғандаймын!

Жанақ:

Япырмау, мынау бала таласады,
Арғынды қалай десем жарасады?
Арғынға неткен елді пар қылармыз,
Көшінен құнан-тайың адасады.

Бала:

Жалған сөз өтірікке жарасады,
Кәрі ит келіп, күшікпенен таласады.
Найманның екі ауылы қаптай көпсе,
Көшінен тайлақты інген адасады.

Жанақ:

Жас бала ескі сөзден не біледі,
Малымыз көшпей, қонбай семіреді.
Байлығы арғын ағаның өтіп кеткен,
Он мыңнан әр ауылдан жылқы өреді.

Бала:

Ақырған арыстандай Ерден батыр,
Қасында керден кеткен Жүзен жатыр.
Байлығы Бексұлтанның асып кеткен,
Жамбы артып алпыс атан табандатар.

Жанақ:

Олай десең біздің ел малдан асты,
Арғынға таласуға жарамас-ты!
Жарықтық төрт аяқты малды айтсана,
Баурайда не қыласың шөккен тасты!

Бала:

Күмістен жамбы деген тасым еді,
Әр тасым бес жүз сомнан асыл еді!
Елімнен келмей жатып жамбы сұрап,
Ол тас емей, атаңның басы ма еді?!

IV. МАҚАЛДАР

Патшаның баласын басып өтпе,
Өзі болған жігітке тасып етпе.

Ханда қырық кісінің ақылы бар.

Талапты ерге нұр жауар.

Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар.

Жаманға жалынғанша, жат та жаныңды қарман.

Соқырдан қарауыл қойсаң – еліңді жауға
алдырар, наданнан би қойсаң – жұртыңды дауға
алдырар.

Бейнетсіз рахат жоқ.

Бір аштың бір тоқтығы бар.

Ерте тұрғанның ырысы артық.

Дәметпеген астан құр қалады.

Үмітсіз сайтан.

Жә еріншек өлер, жә көңілшек өлер.

Өнерді үйрен де жирен.

Ойнақтаған бала от басады.

Есік алдында төбең болса, еріттеп қойған аттай
болар; аулында қартың болса, жазып қойған хаттай
болар.

Өзі жығылған өкінбес.

Өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар.

Хан қасында қарашың болса, қара жерден кеме
жүргізеді.

Абыройлы жігітке ажалды қоян жолығады.

Емен ағаштың иілгені – сынғаны, ер жігіттің
ұялғаны – өлгені.

Ілгері басқанның иті оттар, кері басқанның келіні
ұрлық қылар.

Ит жүйрігін түлкі сүймес.

Сөйлей-сөйлей шешен болар, көре-көре көсем болар.

Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді.

Қатынды бастан, баланы жастан.

Тентектің ақылы түстен кейін енер.

Атаның көңілі балада, баланың көңілі далада.

Саяқ жүрсен, таяқ жерсің.

Өзен жағалағанның өзегі талмас.

Тәңірі асыраған тоқтыны бөрі жемес.

Көрмес – түйені де көрмес.

Сабыр еткен – мұратқа жеткен.

Ай ортақ, күн ортақ, жақсы ортақ.

Отпен ойнама – күйерсің, қоянмен ойнама – шаршарсың.

Адам мен адам арасы – жер мен көк арасы.

Ащы мен тұщыны татқан білер, алыс пен жақынды жортқан білер.

Көп жасаған білмес, көп қыдырған білер.

Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа.

Шапқан озар, жатқан қалар.

Екпей егін бітпес.

Жас ағашқа сүйеніп, қу ағаш күнелтер.

Шегірткеден қорыққан егін екпес, бейнеттен қорыққан мал жимас.

Өтпес пышақ – қол кесер.

Жақсылықты басыңа қыл, басыңнан асса, досыңа қыл.

Арық малды асырасаң, аузы-мұрныңды май етер; жаман кісіні асырасаң, аузы-мұрныңды қан етер.

Тыймаған ауызда пәле бар.

Басқа пәле тілден.

Панасыз болса сайдан без,
пайдасыз болса байдан без.

Есеп білмеген – есек.

Байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес.

Жаңа байығаннан қайыр сұрама, жаңа биден
билік сұрама.

Саранның көзі тоймас.

Ер қадірін ер білер, зер қадірін зергер білер.

Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу.

Қарға баласын аппағым дер, кірпі баласын
жұмсағым дер.

Жақсымен жолдас болсаң – жетерсің мұратқа,
жаманмен жолдас болсаң – қаларсың ұятқа.

Ханды Құдай ұрайын десе, қарашасыменен қас
болар, байды Құдай ұрайын десе, дәулетіне мас
болар.

Тауына қарай түлкісі, заманына қарай күлкісі.

Өлім тілегенге бейнет берер.

Өз жұртын танымаған кісі еліне би болмас.

Жақсылыққа жақсылық әр кісінің ісі еді,
жамандыққа жақсылық ер кісінің ісі еді.

Бұл дүние бір кең сарай, ойлап тұрсаң бір көне
жай, пенденің әуелі қуаныш, ақыры бір ойбай.

Сараң байды қоңыз десең болар, ішпей-жемей
дүние жиған,
Қайырлы жігітті ер десең болар, жолдасы үшін
жанын қиған.

Ұрлықтың түбі – қорлық.

Зормын десең зорларға жолығарсың.

Соңы.

Ыбырай (Ибраһим) Алтынсариннің өз отбасымен түскен суреті.
1889 жыл.

Ыбырай (Ибраһим) Алтынсариннің Қостанайдағы екі кластық училищенің оқушыларымен түскен суреті.
1889 жыл.

XIX ғасырдағы сауда керуені.

XIX ғасырдағы қазақтардың той тойлауы.

Өлген адамды зиратқа алып бара жатқан қазақтың бейнесі.

Ыбырай (Ибраһим) Алтынсариннің өмірі мен творчествосы туралы қысқаша анықтама:

1841 жыл 2 ақпан – Бұрынғы Торғай облысы, Аманқарағай болысында (қазіргі Қостанай облысы, Қостанай ауданында) туған. Әкесі Алтынсары Орта жүз, қыпшақ тайпасынан, анасы Айман арғын, Шеген бидің қызы.

1844 – Әкесі Кенесары қозғалысы кезінде қайтыс болған, сонда бесікте жатқан Ыбырайды Жетібай Өтемісов деген азамат аман алып қалған. Содан соң, атасы Балғожа-бидің тәрбиесінде өскен.

1850 – Орынбор қаласындағы қазақ балаларына арналып ашылған мектепке оқуға түседі. Бұл мектептің өзіне тән кейбір ерекшеліктері болған: 8 жастан жоғары жастағы 30 оқушыға есептелген, оқу мерзімі – 7 жыл. Қазақ балалары мектеп табалдырығын аттағанда, орысша бір ауыз сөз білмеген. Оқушылардың мектептегі жағдайы мен киім кию салттары қазақтардың далалық өміріне бейімделген: салт атпен жүруге, гимнастикалық жаттығулар жасауларына ерекше назар аударылған. Ойын мен оқу алма-кезек ауыстырылып отырылған: баланы думанды өмірінен алыстатпау керек деген ереже басшылыққа алынған. Сол себепті, сабақтың санын азайтып, оқушылардың еркін ойнап, таза ауада көбірек болуларына қамқорлық жасалған.

Мектепте жаратылыстану және гуманитарлық пәндер оқытылған: ана тілі, орыс тілі, татар тілі, география, арифметика, геометрия, ән-күй, гимнастика. Әрі әдеби-музыкалық кештер ұйымдастырылған.

Баланы қорқытып, сескендіруге тыйым салынған, қорыққан баланың тілі кекеш болады деп білген, балаларды шындықты бағалай білуге, еңбекті қадірлеуге, кішіпейіл, ұқыпты болуды уағыздаған.

1857 – Орынбор қаласындағы қазақтарды билеу Бас Басқармасына қарасты қазақ мектебін 15 оқушы бітіріп шықты, соның бірі – Ыбырай Алтынсарин.

Қазақ орталау мектебін бітіріп шыққан соң, Орынбор облыстық Басқармасында іс жүргізуші және тілмаш болып қызмет атқарды.

1864 жыл 8 қаңтар – Торғай қаласында қазақ балаларына арналған бастауыш мектеп салтанатты түрде ашылды. Қазақ ауылдарынан 200 беделді адамдар қатынасты. "Менің көптен күткен мектеп ашу арманым орындалды: мектепке сүйкімді, тым тәуір, саналы 14 қазақ балалары келіп оқуға түсті" деп жазды Ы.Алтынсарин ағартушы-демократ достарына.

Алыс-алыс ауылдан оқуға келген қазақ балалары мектепке қазына есебінен қабылданды. Оқушылардың барлығы интернатта тұрды. Мектептің оқу бағдарламасы (программасы) төмендегідей болды:

- қазақ тілі: оқу және жазу;
- орыс тілі: оқу және жазу;
- татар тілі: оқу және жазу;
- көркем жазу;
- арифметика: қосу, алу, көбейту, бөлу;
- жер шары: Европа, Азияның басты-басты қалалары мен мемлекеттері.

Ы.Алтынсариннің ұсынысы бойынша, ана тілі сабағында қазақ сөздеріне араб, парсы, татар сөздерінің шамадан тыс көп қолданылуына шектеулер қойылды.

Оқушылар әрбір оқу жылының соңында көркем жазу және қазақшадан орысшаға, орысшадан қазақшаға аудару, арифметика пәндері бойынша емтихандар тапсырды.

Мектептегі оқу және тәрбие мәселесі біртұтас категория болып саналды: оқушылар болашақта екіжүзді, парақор болып шықпасын деп, адамгершілік тәрбиесіне баса көңіл бөлінді. Мектептегі басты тұлға – мұғалім деп есептелінді. "Мектеп – қазақтарға білім берудің басты құралы. Біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осында, тек осы мектептерде ғана", – деді Ыбырай Алтынсарыұлы.

XIX ғасырда Қазақстан территориясында тұңғыш рет таза қазақ тілінде кім мектеп ашты десек, ол – қазақ халқының ұлы ағартушысы Ыбырай Алтынсарин.

1868 – Орынбор генерал-губернаторлығы екі әкімшілікке бөлінді: біреуі – Торғай облысы, екіншісі – Орал. Соған орай, Ы.Алтынсарин Торғай уездік сотының уақытша қызметін атқарды. Ол сот бола жүріп, қорғансыз, қарапайым қазақ халықтарына көмек жасады, шовинистерге жол бермеді.

1870 – Ресей Географиялық Қоғамының Орынбор бөлімшесінің N1 запискасында “Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрі” және Қазан университетінің баспаханасынан “Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу және той жасау дәстүрлерінің очеркі” деген этнографиялық мақаласы жарияланды.

1876 – Петербург және Қазан қалаларына барды: Географиялық Қоғамның көрнекті ғалымдарымен кездесті, қазақ халқының этнографиясы мен фольклорына қатынасты мол деректер жинады.

1879 – Торғай облысы бойынша орыс-қазақ училищелерінің бірінші дәрежелі инспекторы болып тағайындалды. Осы қызметте 10 жыл тұрды. Сол жылдары жеті елді мекенде қазақтың ер балалары мен қыз балалары бірге оқитын мектеп-медреселер ашылды. Олар көшпелі қазақ ауылдарында жаз жайлауға, қыс қыстауға елмен бірге көшіп-қонып жүрді. Мектепке қажетті қаржыны қазақ ауылдарының өздері төледі.

Сондай-ақ, Торғай, Жітіқара, Обаған, Қарабалық, Жетікөл және Қостанай қаласында 15 мектеп үйін салдырған.

Орынбор қаласындағы Ефимовтің баспаханасынан Ы.Алтынсариннің “Киргизская хрестоматия. Составитель И.Алтынсарин” (“Қазақ хрестоматиясы”) деген оқу құралы орыс транскрипциясымен басылып шықты. “Орыс алфавитін қолдану арқылы ғана қазақ тілі өзіне орынсыз енген араб, татар сөздерінен құтылады.

Орыс әрпін қолданғанда ғана қазақ кітаптары дұрыс жазылатын болады” деп жазды Ы.Алтынсарин. Бұл пікір қазірде де өзінің ғылыми маңызын жойған жоқ.

Бір ескертетін нәрсе: “Киргизская хрестоматияның” қысқаша нұсқасы 1896 жылы араб әрпімен Қазан қаласында екінші рет “Мәктубат” деген атпен жарияланды.

Орынбор қаласында Ы.Алтынсариннің “Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку” (“Қазақтарға орыс тілін оқыту құралы”) деген тіл біліміне қатынасты еңбегі жарияланды. Бұл кітапта зат есімді – нәрселердің атауы, сын есімді – зат-мақұлық қасиетінің аттары, сан есімді – есеп аттары, есімдікті – местоимение (қазақшаға аударылмаған), үстеу мен демеуді – ақыры өзгермейтін сөздер, жалғауды – предлог, етістікті – глагол деп атаған. Бұлар қазақ тіл білімі тарихындағы грамматикалық атаулардың алғашқы іргетасы болып саналады.

1880 – Ы.Алтынсариннің идеясымен Орынбор, Торғай қалаларында ер балаларға ағаш ұсталығын, ал қыз балаларға киім тігу үлгілерін үйрететін қолөнер және ауылшаруашылық мектептері ашылды.

1884 – Қазан қаласында “Шариат-ул-Ислам” деген кітапшасы араб графикасымен басылып шықты. Онда құран сөзін қазақшалап түсіндіре алмайтын дүмше молдалардың сауатсыздығы сыналды.

1889 жыл 17 шілде – Қ о с т а н а й қаласынан 3 шақырым жердегі Тобыл өзенінің бойында, “Инспектор” көлінің жағасындағы өз үйінде, 48 жасында, өкпесіне суық тиіп (воспаление легких) қайтыс болды.

“Дала уалаяты газетінің” 1889 жылғы N3 санында “Минақиб, Ибраим Алтынсарин” деген некролог жарияланды. Ол өте инабатты, зейінді, зерек, қазақ арасына Европаның білім-ғылымын шашқан, ақылды, білімді адам болған деген жоғары баға берілді.

*Сұлтанғали Садырбаев, профессор
Алматы, 2003 жыл.*

Мазмұны

Құрастырушыдан	3
Сөз басы	6
I. Ұсақ әңгіме-ертегілер	12
II. Үлкен кісілер турасындағы әңгімелер	38
III. Әр түрлі өлең-жырлар	72
IV. Мақалдар	100
Ыбырай (Ибраһим) Алтынсариннің өмірі мен творчествосы туралы қысқаша анықтама.....	106

Ы.Алтынсарин

ҚАЗАҚ ХРЕСТОМАТИЯСЫ

(киргизская хрестоматия)

Редакторы *А.Естен*

Корректоры *А.Қартабаева*

Техникалық редакторы *Т.Суранова*

Басуға 10.03.03 қол қойылды. Пішімі 84x108 1/32. Офсеттік қағаз. Қаріп түрі “Таймс”. Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 5,9. Шартты бояулы беттаңбасы 6,7. Есептік баспа табағы 6,0. Тапсырыс 315.

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің “Білім” баспасы. 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй. Байланыс телефоны 77-89-84.

Тапсырыс берушінің файлдарынан «Атамұра» корпорациясының Полиграфия комбинатында басылды, 480002, Алматы қ., М. Мақатаев к., 41-үй.